Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
27
среда
№ 145 (14345)

1925 чылда
тараттынгаш
Өртээ 3 кеп.

ЧААРТЫНГАН ПАРТИЯНЫҢ ЭНЕРГИЯЗЫН—НИИТИЛЕЛДИ ЧААРТЫРЫНЫҢ ХЕРЭЭНГЕ

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң делегаттарының болгаш киржикчилериниң айтырыгларынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ харыылары

Силерниң мурнуларга чүве чугаалаар бетинде хамыктың мурнунда силерниң-биле сүмележип алыр ужурлуг мен. Айтырыглар дээрге менде бир папка, ооң чанында база чыдырлар. Мен бодаарымга, айтырыларже-даа сагыш салыр хире эвес ышкаш-тыр силер, ындыг бе? Азы айтырыглардан эгелээр бис бе?

Үннер. Ийе.

М. С. Горбачев. Ындыг-дыр. Ынчаарга ооң мен эгелээйн. Хөй-ле айтырыглар бар-дыр, оларны каттыштырыптайн, он-он беш айтырыглар Чингине секретарының, Россия бюрозунуң (ол ам чок болгай) даргазының ол бюронуң ажылынга үнелел бээри-биле холбажып турар-дыр.

Ол бюронуң эң кол үнелели, ооң ажылының арттырган изи, СЭКП ТК-биле база Россияның партия организацияларыбиле кады алызында барып Россияның Компартиязын тургузарынга четкен болур деп бодаар кижи-дир мен.

Эрткен чылдың төнчүзүнде бюрону тургускаш, ооң структуразын хевирлеп эгелээн бис, СЭКП ТК-же ийи секретарыны албан-биле киирдивис, оларны Россияның партия организацияларын, организастыг ажылды, идеологтуг, экономиктиг ажылдарны харыылазын дээш аан. ТК-ның аппаратын тодаргай угланышкынче угландырып, башкарып келдивис. Бистер ону угландырып турувуста-ла Россияның партия организацияларында дискуссиялар партия тургузарының эргежок чугулазына чедип келди. Бис боттарывысдаа ол чорудулга-биле холбажы бердивис, бүгү ажылды аңаа дүүштүр кылыры херек кырынга-ла биллине берген чүве. Бюронуң төөгүзүн болгаш салым-хуузун кысказы-биле чугаалаарга ындыг-дыр. Ону силер багай ажылдаан дидиңер, каичаар үнелээри силерниң эргенер, силерниң шиитпирлээр айтырыныр, ол айтыныже эглип кээриче силерни чалавайн тур мен. Ооң салым-хуузу ындыг болгандыр.

Дараазында бөлүк айтырыглар ооң-биле холбашкан боор деп бодап тур мен: Силер, Михаил Сергеевич, баштай чигзинип турган хевирлиг болдуңар (Россияның Компартиязын тургузарынга удурланып турганымны эштер бир черден номчуп алган болганнар), а ооң соонда чүге хенертен өске шиитпир хүлээп ап, Россияның Компартиязын тургузар дээнин деткий берген силер? Компартия тургустунгандаа болза, бо айтырыгның чугулазы олче эглип кээри албан дээрзин негеп турар. Бо үүлде боданыр, сайгарар үүлдер эмгежок, олар силерниң сеткил-сагыжыларга артап ужурлуг.

Россияның Компартиязының дугайында айтырыг Ленинниң үезинден эгелеп тургустунуп турган. Россияның болгаш ооң ролюнуң дугайында айтырыг-биле бир дөмей. Ынчалза-даа төөгүже хамылап турган херээ чок боор деп бодай-дыр мен. Кысказы-биле чугаалаар болза, мынча деп болур: бо үүлдер Россия Федерациязы биле Россияның улустарының онзагай каттыштырыкчы ролю-биле харылзашкан, олар бистиң хөй националдыг улуг күүгевисти тургузарынга улуг сольдуг болган. Эң-не эки күзел-чүткүл өзугаар, чүгле коммунистериң эвес, Россияның бүгү ажылчы чонунуң дуврелин үлежир деп ораалдашпышаан, партияны-даа, бистиң эвилелиисти-даа чарылдырыкчы күштерге идиг бериптер орукбиле чорүй барбазын ханы бодаары эргежок чугула.

Бо орукче дурген үнериниче Россияга дыка хөй черлерден сүмелер кээп турган. Оларны далаш-биле хүлээп аптар, чиг шиитпирлер болгаш түүнелдер салдар чедирип, үрегдекчи апаар, ынчан ол байдалды ажыглап, боттарының өөдежок болалдарын күүседип киритериге чамдык кижилер ынаның турган боор.

Мында айтырыглар-ла хөй: политиктиг-даа, күрүне-даа, олар бот-боттары аразында харылзаалыг. Кажан бистер кады боданып эгелээнивисте, кажан бистер Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң республикаларының боттуг суверенитедиче үнерин ханы эде тургузарының эргежок чугулазын чаазы-биле билип эгелээш, федерацияның субъектилери төпке төлээлээр эргени берген үүлдерни төпке арттырганын, ол бүгү республиканың эрге-ажыктарынга дүүжүп турарын билип эгелээш, ынчан бистер бо сорулганың тургустунуп келгенин билип каан бис, амыдырал болу олче бисти чыган келген. Ынчан бистер Россияже бир янзы, ында кандыг органнар, кандыг политиктиг ниитилелчерлери тургустуганын көрүп эгелээн бис. Шынап-ла, Россияга дыка хөй үүлдер ажылдаваан турган болгай. Ол Эвилел структураларынын ажылы-биле холбажып турган. Херек кырында алырга, экономика кол кезиннде Эвилел структуразынче үнүп турган болгай, политиктиг институттар, ылаңгыя Россияның дээди албан-ажылга хамаарыжлар болгаш өске-даа дыка хөй үүлдер барык шупту Эвилелче үнүп турган. Федерацияны эде тургузуп-эгелээнивисте Россияның байдалынче, аңаа бөгүн үүү турарынче туруштарны өскертири чугула апарган. Бирги үүл ол.

Ийиде, Партияны эде тургузарының боттуг чорудулгазы эгелээн. Ол чиих эвес чоруп турар, ол дугайын чугаалаар мен, амдыызында шөйүп турбаайн. Бо айтырыг шупту улусту дүвүредип турарын көрүп турар бис. Россияның Компартиязының тургускан чорук Россия Федерациязының партия организацияларынгаа, ниитизи-биле СЭКП-гедаа бодунуң каттыштырыкчы ролюн ойнаар ужурлуг деп бодал коммунистерде-даа, россияжыларда-даа тургустунуп келген.

Бо үүлде улуг утка барын болум-даа көрүп тур мен.

Адак сөөлүнде. Плюрализмниң чорудулгазынче боттуубиле кирген бис. Ниитилел-политиктиг агымнарның янзыбүрү угланыышкыннары тыптып турар-дыр. Келир үеде партияларының үрезиннери тарыттыкган, олар ажыл-чорудулгазын калбартып, программаларын бижип, уставтарын тургузуп, чыглып, хуралдап туурарлар. Оон алгаш көөрге, ажыл эгелей берген-дир. Хөй партияларны тургузар үениң эргинин артап чоруп ор бис. Мындыг айтырыг тургустунуп келген: Россияга политиктиг өске агымнар, өске партиялар тыптып келир ышкажыл, ынчалза-даа Коммунистиг партия турбас бе? Ынчангаш эде тургустунуушкунуң, ниитилелди чаартырының негелделериниге дүүштүр экономикада-даа, политикада-даа, Федерация адырында-даа болуп турар чорудулгалар үениң негелдези-биле тывылган кыйгырыларга харыылаарынче бисти албадап турар ышкажыл. Оон алырга маңаа кым-даа чүве кажарлаваан, бистер шуптувус РСФСР-ниң Компартиязын тургузарының эргежок чугулазын биларинче кады чоруп орган ышкажыл бис.

Маңаа, Тургузукчу съездиге, бистер, россияжылар, Россияның коммунистери интернационализмниң ареналарынга, социализмниң идеаллаарынга, политиктиг авангард бооп партияның тургустунарынга болгаш ажыл-чорудулгазын боттандырарынга ленинчи принциптерге шынчы бооп артып база СЭКП-ниң составында бис деп шиитпирлии-биле чугаалаанынга сеткилим ханып тур. А ол ышкаш, чугула сорулга апарган бот-догуиаар чоруктун айтырыгларын шиитпирлевишаан, бистиң республикавыс Эвилелде республикаларның арызынга деп эргелиг бооп артып, улустарының найыралын быжыглаар дээш шупту чүвени кылыр дээннге база.

Эштер, ол кончуг чугула. Ол дээрге маңаа съездиниң быжыккан чоруунун көзүлгени-дир деп санаар-дыр мен. Быжыг туруш дээш силерге коммунистерге, силерниң нүүрүнерде Россияның шупту коммунистерниге байыр чедирип тур мен. Ол дыка чугула. **(Адыш часкаашкыны).**

Мен бодумнуң бодалдарымны өскертипкен дээш ышкаш, ТК бюрозунуң дээш өске-даа «180 градус» дугайында айтырыгларны эрттириптейн —ол демги бодумнуң харыымга каттыштырып кааның бодалдар-дыр. РКП-ни тургузарының дугайында идеяны мен апрель айда үүге детківейн, а ам кээн деткээнимни эш Волков айтырган-дыр. Бодумнуубиле алырга, тайылбырлаая мен. Бо темага хөй айтырыглар турган.

Ажылчыннардан «аарышкылыг» айтырыг. Бис маңаа, съездиге, оларны көгүдүп, «сартык» берип турар дээр байдал тыптып келгениче олар кичээнгейни угландырып туурарлар. Ону кылбазын, мандаттарны бербезин, чалаткаанар, чөвүлээр эргелиг кижикчилер кылдыр санаарын олар дилээнгер. Съездиге болуп турган үүлдерниң шуптузунга хамаарылгалыг боор арганы бээр, ынчалза-даа оларны эпчок байдалга тургуспас база съездиге берге үүлдерни боллурбас деп. Ынчангаш бис силерниң-биле бо айтырыгны съезд үезинде ынчаар шиитпирледивис-даа.

«Чингине секретарының болгаш президентиниң албан-дужаалын хары углаээлээринге хамаарыштыр бистиң коммунистериң хөй кезиниң бодалы чаңгыс аай болгай. Азы эш Горбачев кандыг-бир чаңгыс үүлдү кылыр ужурлуг. Президент болур. Бо айтырыг дугайты эш Горбачевтуң бодунуң туружу кандыг ирги, билип алза? Бир эвес XXVIII съездиге чаа Чингине секретарь соңгуур апарза, XXVIII съездиге чедир үеге чугаалажып көөрү-биле каш фамилиялардан адаза шын болур ийик. Съездиге чарлаарын диледим. Бодалын чугаалаарын база». Мындыг айтырыгны Пермьден эш Спехов салган, партияның Соликамск хооркомуйун бирги секретары.

Аңаа хамаарыштыр чаңгыс эвес удаа бодалымны илереткен болгай мен. Албан-дужаалды аңгылаарынга бис чайгаар-ла келир ужурлуг бис деп бодай-дыр мен. Ам болза, байдалды ол-ла принципиалдыг турушка хевээр арттырар, үүгле кандыг-бир өске хевилерге арттырар херек дээрзинге бүзүрелдиг мен. Бодумнуң дугайымда чугаалавайн-дыр мен. Принцип туружундан чугаалап тур мен. Чүге дээрге ам кончуг харыысалгалыг болуушкун чоруп турары чадавас. Политиктиг күштериниң эде сайгарлыры хамаарылгалдыг. Ук чорудулга эде тургустунуушкун өзүзубиле болур бе, чогумчалыг үүлдер быжыгар бе азы удур туруушкун тыптып кээр бе деп чүве оон кончуг хамаарылгалыг.

Бо съездиге улур туруушкунуң чамдык үүлдери турган, ол-ла үеде Россияның улус депутаттарының Съездизи база бар болгаш ол ажылдап турар деп чүвенин билиишкини турган деп бодаардыр мен. Компартияның россия съездизи Россияның коммунистериниң бүгү партиязын, россияжыларның шуптузун толээлеп турар. Бис шупту бо уг-биле кады күжениишкин, күжениишкиннерни каттыштырар дугайында бодаар ужурлуг бис. Ам-даа доозулбаан чорудулгага идепкейлиг киришпишаан, дугурушканывыс эрге-хүлээлге хуваалдазынын үндезининге кижи бүрүзү бодунун ролюн ойнаар.

Партия биле Советтерниң арызында эрге-хүлээлгелер тодарадылгазы херек кырында амдаа доозулбаан болгай. Бо байдалды бүгү чуртка хамаарыштырып болур. Албан-дужаалларны аңгылап алыры ажыктыг бе азы ам дээрзинде, шилчилелиг бо үеде дахпырлаарын арттырып алыр ужурлуг бис бе? Мен бодаарымга, амдыызында арттырза эки боор. Кандыг хевирлиг болуру — партияның Даргазы, партияның Даргазы база оралакчы, партияның Даргазы база Чингине секретарь дээш оон-даа ындай—ол дээрге өске херек-тир.

Кажан партия бодунуң реформазын чорударынче киринкенде, кажан ол эде тургустунуушкунуң дүргедей берген болуушкуннарындан озалдап кагбас ужурлуг апарып, сандарадыкчы күштерниң чаптыларынга арга бербес ужурлуг турда, харыысалгалыг үеде сулараашкынның көстүп кедгени-биле холбаштыр шүгүмчүлээшкиниг сагындырыгларының көвейин, эштериң таарыныймайн турарын көрүп тур мен. Төп Комитет-даа, партияның шупту звеноларында идепкейлии-биле көделир херек. Ынчангаш, туруш херек, угланыышкынар херек, хөделиишкиннер херек, өске дүргедээшкин херек. Маңаа силериң-биле чөпшээрежир ужурлуг боор мен, үүге дээрге ол силерге чүден-даа көскү—ол четпес болган-дыр. Партияның хүн бүрүде удуртулгазын, партия ажыл-чорудулгазын кошкатпас дээш, оон-биле холбаштыр, бистиң чергевиске, төпке кандыг-бир чаартыышкынны чорудар ужурлуг бис. Ол бүгүнү съездиге эки бодап көөр херек. XXVIII съездиге илеткелге база ол дугайын чугаалаза кандыгыл харын. Эштер маңаа дыка хөй чөптүг саналдарны чугаалаалыдар.

Съезд чыглып келгеш, бүгү чүвени бодап көөр. Маңаа чамдык эштер элээн изиглендилер ышкаш. Сеткил-сагыш шыжыгыышкыны, кезек када чамдык чугаалаарга тодаргай болду, а съездиге чугаалаар дээн чогум бодалдарын чамдык эштер ыыттавадылар ышкаш. Мен чүве чугаалаан эштерни көрүп, оларның сеткил хайныгыышкынын билип, бүдүү демдеглелдер кылып ап олурдум. Чамдык кижилериниң хөөнү улуг-улуг айтырыгларны дораан-на шиитпирлезе эки дээр янзылыг-дыр. Ынчангаш эмин эрттир далашкан херээ чок боор деп россияжыларны кичээндирер бодай-дыр мен, үүге дээрге мыида олуржып турар эштер келир съездиниң делегаттарының 60 хуузу деп билир апаар. Съездиге четкилеп кээр силер, ынчангаш эмин эрттир далашкан черле херээ чок. Бүгү чүвени дүргеп шиитпирлеп, бүгү чүвеге дораан-на демдек салып болур бе, кандыгыл, бүгү чүве шупту тодаргай бе, ынчаш? Бир эвес кандыг-бир чогумчалыг чүве кылып, чугаалаар дээн болзунарза, арткан үе-шагынарны эки ажыглап, ол-бо болуушкунну хандыр бодап, ол-бо айтырыгның төөгүзүн көдүлеп, херек кырында байдалды болгаш аргаларны көрүп, перспективаны билип, ол-бо шиитпир үүге чедирип болурул дээрзин бодап, санап көрүнер деп силерге чугаалаксаар бодаан мен. Изиглеген-даа, далашкан-даа херээ чок.

Чамдык эштер Политбюрога хамаарыштыр база изиг-изиг чугаалап турдулар. Политбюронуң кежигүннери дээрге мени болгаш Эдуард Амбросиевич Шеварднадзени, Николалай Иванович Рыжковту, Виталий Иванович Воротниковту... санаваска, коллуунда сөөлүү 3-4 чыл иштинде соңгуттурган эштер-ле болгай. Ынчангаш олар колдуунда чаа кижилер, чаа эштер-дир. Чеченчидин чугаалаарга, чаа далайжылар-дыр ийин. 1985 чылдың апрелин сактып көрээлиңер даан. Эш Тихонов, эш Громыко чок болгай. Арткан эштер дээрге Гришин, Алиев, Соломенцев... болгаш оон-даа өскелер-дир. Кыска үе иштинде Политбюро колдуунда шупту солуттунган. Ол дээрге улуг айтырыг. Ол дээрге харын берге херек деп чугаалап болур. Ол чүл дээрге партияның иштинде кандыг-бир чогумчалыг чорудулгалар хажыдыышкына таварышканы ол-дур.

Амды Политбюро дээрге эде тургустунуушкунну хөгжүдүп, калбартып турар орган ол-дур. Ону частыгыр чок деп болбас харын, ону мен база чугаалаар мен. Ынчаарга оранторларын кайы бирээзи тура халып келгеш: «Чок кылып, узуткаар ол-ла, оон өске арга чок!» дээр янзылыг чүве чугаалаар сагыштыг олурарын мен билип олур мен. Ынчангаш мен камгалаар ужурлуг мен. Чүге дээрге хамыктың мурнунда съездиге, партияның иштинге дорт, тодаргай негелде, болур-чогуур үнелээшкин түрүүн дээш, эрткен-бартан чүве дедир өөлбезин дээш камгалаар ужурлуг мен. Ынчангаш камгалал херек, ол кончуг чугула.

Съезд бүгү үүлдерни болур-чогууру-биле үнелеп шыдаар, болур-чогуур түүнелдерни үндүрер деп бодаар мен. Бистиң партияның удуртулгазы дыка шыңгыы чаартыкар, чаа-чаа күштер депшип үнер чадавас. Ындыг болзажок, амды Политбюрода бодунуң дужун хараар, ямбы сүрер азы өске кандыг-бир ажык болаар кижилер чок деп чугаалаар ужурлуг мен. Ындыг кижилер чок. Бистиң шуптувуска эң кол чүве болза, амды Политбюронуң кылып турар ажыл-херээ уламчылаан турарында болур. Ук ажыл-херээ янзы-бүрү будулгаазыннардан, частыыглардан, тендиниишкиннерден хосталгаш, улам шыңгыы шапкынчаан турарында болур. Бөгүн удуртулгала турар бүгү кижилериң эң кол сагыш салыышкыны ындыг. Ынчангаш партийжи ёзу-биле ажылдап көрээлинер. Съездиге кылза чогуур бүгү үүлдерни кылыр херек. Бир эвес бадылаар дээр болза, бис база-ла бадылаар бис, ат-сывын адап бадылаар дээр болза, база-ла ат-сывывыс чажырбас бис, ынчаар биляп алыр апаар силер. Ол дугайында айтырыг турбас. Партияга үүү херегил, ынчаар кылыр апаар. Ында кандыгдаа чигзиниг чок болгаш турбас-даа ужурлуг.

Ынчангаш ол айтырыгга бүрүн харыыладым. Ийиги үүл болза кандидатуралар депшидери. Ол дугайында чаңгыс хурал эрттиргеш, аңаа кандидатураларны депшидер бе азы канчаарыл, билбес кижидир мен. Бис маңаа ол-бо кандидатураны адап эгелээр болзувусса, россияжыларга эпчок болу бербес деп бе?

Бир эвес силерде чугаалаар чүве бар болза, а чугаалаар чүве черле бар-ла ийнаан, саналдар оон-моон үнер деп тур ышкаш, ындыг болганда, шынап-ла, бир хуралды эрттиргеш, аңаа кандыг кандидатураларның депшиттиргенин адап болгай. Ону ынчаар кылыр болза, ажырбас деп бодаар мен.

Татарияның парторганизациязынан эштер Григорьева, Газизов оларның айтырыы бар-дыр. «Партияның ат-алдарының кудулаанының дугайында үүл чиге эвес. Партияның ат-алдары кудулаан эвес, а бүгү деңнелдериң партия комитетериниң болгаш оларның удуртукчуларының ат-алдары кудулаан. Ындыг байдалдан канчаар үнерил? Партия комитетериниң удуртулгазын, оон иштинде ТК-ны болгаш Политбюрону бүрүү-биле дүрген чаартказ, ону чогудуп болбас чүве бе?» дээн-дир.

Ол-ла темага хамаарышкан өске-даа бижиктер бар-дыр. Ол дээрге, шынап-ла, үндезин ужур-дузалыг айтырыг-дыр деп чугаалаар апаар. Шынап-ла, алыс дөзүн алыр болза, хамык чүве деңнелде, кадрларның угаан-бодал арга-шинээнге барып үзүп турар. Кандыг-даа структура, тулган онза-даа структура, бир эвес аңаа чаа өзу-биле болап билбес, амыдыралдың судалын эскербес, кижилерни каттыштырып, оларның-биле чугаалажып билбес, херек кырында байдалды тоон көөбес, чогумчалыг анализтиң үндезининге политика тургузуп, практиктиг ажыд чорудуп шыдавас ындыг кижилер ажылдаар чүве болза, кандыг-даа онза структура чүүү-даа кылып шыдавас. Ол бүгү үүлдер шупту кады болур ужурлуг. Оон өске чугулазы кадрлар ол-дур.

Эрги, чагырып-дужаар система үезинде-даа биске эки бүдүүлгелер, эки колхозтар болгаш совхозтар, харын-даа хоорайлар безин турду, чүге ындыгыл? Кончуг шудургу кижилер келген соонда, ындыг турду. Олар хамык шаптараазыннарны үреп бускаш, хамык чүвени ажып эртип турганнар. Ол дээрге бир талазында, дыка чугула.

Кажан Норильскиниң металлургия комбинадынга чорумда, металлургтар мени үглеп келгеш: «Михаил Сергеевич, штабтарны чок кылыр дугайында командаан берип көрүңер!» дижип турганнар болгай. Ол дугайын үүге сактып келдим дээрге, мээн бодарымда бо сагындырыг бижик чыдыр, силер бир-ле черге чоруп турган, адаартан өрү шимчелир болбазыкле, адаартан өрү деп турган болгай силер, ам оон-биле чүү чугаалаар деп бодаан силер, чүү чүвеже кыйгырып турганыңар ол, харыылап берикер деп бижээн-дир. Бистиң чугаавыс ажык чугаа-дыр, ынчангаш харыылаайн: партияга кадрларны чаартырының ёзулуг шын, демократтыг чорудулгазын катап тургузар херек, эштер. Ындыг чорудулга эгелей берген. Хамык чүвени үүгле кадрларны солун турган, зоораан шиитпирлээр деп бодаан кижилер чазып турар-дыр деп бодаар мен. Үүге? Үүге дээрге эрги дуржулгадан, эрги чаңчылдардан, эрги аргалардан уштуварының мурнунда, эде тургустунуушкунуун пажыңга хайыр ужурлуг бис. Бир эвес баштайгы соңгуулалар үезинде партийжилер оңгуларга хорчастанып олургаиар болза, сөөлгү соңгуулалар үезинде олар ковайып «тулчуп» киринкеннер: митингилерге-даа киржип, черле чүү кылбаанаар дээр. Оларда чугаалаар чүве-ле хөй.

Ынчаарга бистер ам өске апар чыдар ышкажыл бис. Аңаа-ла ала-чайгаар солчуру—бүүдеге дузалаар эм-дом эвес-тир. Чамдык черлерде солчуушкунуун ушку чалгыын безин эрткен райкомнар болгаш обкомнар бисте бар, а ажыл-херек өскерилбээн хевээр. А ындыг үүл база бар: эде тургустунуушкунуун эгезинде-ле чаа кижи, амгы үениң кижизи келген, ол чаа идеяларны шиңгээдип билип апкан, билдилиг ажылдай бээр. Шак ындыг кижилер ам бөгүнде-даа чедишкиниг ажылдап турар, оларны коммунистер деткиир, салбайн турар. Оларны Москваже алыр дээривиске-ле, телеграммалар салгаш туруп бээрлер-дир.

Моны үүге чугаалап турарым ол? Шак ындыг команданы черле бербес дээрзин ынчан мен Норильскиге металлургтарга база чугаалаан мен. Ол дээрге алыс утказын алырга, «штабтарны чуура шавар» дээр троцкисчи лозун ышкажыл. Кыдатка культура революциязының үезинде ынчаар чылча шаап алгаш, оон 15 чылда халбактанып үнүп келчиктер чоп. Ол эрги майык-биле, эрги сеткил-биле баш ажыр чүдүртүнген болзадаа, угаан-бодал күчүзүн ынчаар «аңаа-ла» ажылап болбас. Кижичи кайыын-даа ап алырыыска, эде тургустунуушкуннуң школазын дөмейле эртер, хевирлеттинер, чаа стильди, чаа хевирлерни, чаа болаашкыны сиңирип алыр апаар дээрзин силерге чугаалап каар ужурлуг мен. Ынчанмазыыска ажык-дузалыг чок болур. Бистер шуптувуус ол үениң кижилери бис. Хөлзээнниг амыдыралче бо чылларда үүгле чаа эгелеп кирип турарлар ам өске кижилер болурлар эвесте. Ынчаарга силериң биле бистер шуптувус - оон келген бис.

(Төнчүзү 2-ги арында).

МОСКВА. Кремльдиң Съездилер ордузу. Россияның Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизи.
ЧУРУКТА: Тыва АССР-ниң делегаттары хуралдаар залда.

Е. КУЗЬМИННИҢ фотозу.

Сут-Хөлдөн медээлер

КҮҮСЕДИП ЭГЕЛЭЭН

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиге Баян-Таланың № 64 соңгулда округундан улус депутаты СЭКП Сут-Хөл райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал соңгуччуларының чагыларын күүседип эгелей берген.

Оларның бирээзинге малчын коданнарны газплиталар-биле хандырар чагыг хамааржыр. Совхозта 57 малчын кодан бар. Амгы үеде оларның 20-зи газплиталар-биле хандыртынган. Малчыннар ам оларны ажыглап эгелей бергеннер. Совхоз дирекциязы газты тускай автомашина-биле малчыннарга чедирип турар.

Соңгулда мурнунуң программазын депутатының күүседип эгелей бергениге малчыннар өөрүп иттиргини илереткеннер. Арткан малчын коданнарны газплиталар-биле хандырар сорулга-биле депутат чогуур хемчеглерни ап турар.

ИНЕК КАДАДЫН ОРГАНИЗАСТААР

Баян-Тала көдээ Совети, тараа, сиген камгалалын экижидери-биле суур чонунуң хуузунда бода малының каладын ийи кезек черде организастаан.

Кадарчылар мал эелери-биле керээни чарган. Бода малдың уксаазын, хар-назынын барымдаалап, бир инекти кадарганы дээш 5-7 рубльди мал эелери кадарчыларга төлээрин дугуруушкан. Бир эвес инек кадарчыларының буруузу-биле мал чидер болза, мал эелериниге олар 500-700 рубльди төлөөрлер. Ынчангаш кадарчылар керээни оларның кижи бүрүзү-биле чарган.

Малды кадарганы дээш төлевир акшаны совхоз ажылчыннарындан ооң дирекциязы ай санында тыртып берип турар. Школа, эмнелге, харылзаа салбырында ажылдап турар кижилерден болгаш пенсионерлерден мал кадарганымын хөлезиниң көдээ Совет чыггаш, кадарчыларга төлеп турарын дугуруушкан.

Амгы үеде суурнуң үстүү талазында мал кадады эрте соксаан. Ол кадатка чаңгыс кадарчы ажылдап турган. Оон аъды кемлээн-биле ол ажылдаваан барган. Көдээ Совет ол кадатка ажылдаар үш кадарчыны тыпкан. Олар ам кадарып киритпеннер.

Кадыр-оол ТУВАК.
Сут-Хөл район.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК ИЙИГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин чедиги чыыжының ээлчег чок ийиги сессиязы 1990 чылдың июнь 29-та 10 шакта СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңына ажыттынар.

* * *

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНГА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин ээлчег чок ийиги сессиязына келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарын 1990 чылдың июнь 28-те Советтер бажыңына (бирги хаат, кабинет № 107, телефону 2-55-42) 9 шактан 20 шакка чедир; 1990 чылдың июнь 29-та — СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңына 8 шактан эгелеп бүрүткээр.

ХУРАЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле айтырыглыг хуралга хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң төлээлерин СЭКП Кызыл хооркому чалап тур.

Хурал бо чылдың июль 4-те 13 шакта Политиктиг чырыдышкын бажыңына болур.

ЧААРТЫНГАН ПАРТИЯНЫҢ ЭНЕРГИЯЗЫН— НИИТИЛЕЛДИ ЧААРТЫРЫНЫҢ ХЕРЭЭНГЕ

(Төнчүзү. Эгезн 1-ги арында).

Ынчангаш ындыг команданы бээри аажок-ла белен болгу дег, ынчалза-даа ол дээрге тергиин айыылдыг боон болур. Ынчангаш демократтыг болуушкуннарга үндезилээш, хөгжүлдеги чаартыр херек. Оны черле калбартканы эргежок чугула. Тодаргай таварылга бүрүзүн көрүп тургаш, шинтпирлекер.

Ажыл-херек ам чогум эгелээн, чер бүрүзүнде-ле шидилгелиг үндезинче чоруп турар. Хамык-ла чогумчалыг чүүлдериң көөр болгаш ону өскүдер херек, ынчалза-даа идегел чок чүүлдерге каракты шимген херек чок. Партия комитеттериниң дугайында айтырыгга мээң харыым ындыг хевирлиг-дир. Партия комитеттериниң составы, секретарының кандидатуразында, партийжи масса шинтпирдээр ужурлуг. Ынчан бистер улуг частырыглардан чайлап болур бис. Ынчалзажок ындыг чазыглардан бүрүүбиле, 100 хуу кажан-даа чайлап хоржок бис. Оон кымдаа магадылаттынмаан болгай.

Меңээ ындыг бижик чоруткан-дыр бо:« Чингине секретарының ажыл-чорудулгазының кайы хирезиң үнелеп көөр дугайында, РСФСР-ниң Компартиязының турар черин өскертир дугайында айтырыгны бадыладыр-дыр. Свердловскиже көжүрүрин саналдап турар, а ол ышкаш РСФСР-ниң Дээди Совети биле Министрлер Чөвүлелин база-ла Свердловскиже чорудар дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының съездизинге санал киирерин саналдап тур. Башкириядан эш Корольков. **(Залга шимээргөшкин).**

Чингине секретарга хамаарыштыр чүл дээрге, ол тема силерге ындыг онза чугула боон-тур, хамык улус чугаалады. Мен аңаа чугаа аразында харыыладым. Өскүзү көжүрүрине хамаарыштыр чүл дизе, чаа тургустуган Совет органнар база Россияның Коммунистиг партиязы ону шинтпирлеп көргейлер аан. Бодап көрзүннер. Ынчалза-даа россияжылар найысылалын солуур ужурлуг деп бодавайн-даа тур мен. Ону дораан-на чугаалап болур мен.

Аажок берге айтырыг келди эвеспе. Ынчалза-даа аңаа допчузу-биле харыылаар херек деп бодай-дыр мен. «Силерниң кылган илеткелиңерде Россияның амгы байдалының болгаш чурттакчы чонуның амыдырал деңнелинин дугайында барык чүү-даа чугаалаваан-дыр. Ол чүл, ежегээр ыыттаваан бе азы илеткелги кым-бир кижи эдип хоюглан каапканы ол бе? Азы ол дээрге чер-черде байдалды билбеин ол бе, аңаа чигзинер-ле кижидир мен. Ындыг илеткел-биле организакчы комитет чөпшээрешпес-ле болгу дег. Конференцияның ажылын коммунистиң болгаш бүгү-ле чурттакчы чонуның күзел-бодалыга дүгжүр, эргежок херек орукче эдлирер дизе, Говорухинниң «Ынчаар чурттап болбас» деп фильмин конференцияның делегаттарына көргүзерин саналдап тур мен. Айтырыгга харыылап бээрин база мээң күзелимин хандырарын дилеп тур мен. Егорьевскиден эш Лавров. Мен бодаарымга, Москва областан ышкаш-тыр-ла. Бо дээрге чөптүг-даа, оон-биле кады чөптүг эвес-даа санал-дыр.

Чүте? Россияның Компартиязының съездизине чугаалажып көөр ужурлуг бүгү-ле тодаргай чүүлдерге хамаарыштыр чүл дээрге, мен бодаарымга, эштер, съездинин ийиги үе-чадазын аңаа туразкаадыр ужурлуг. Силерниң сонгаанывар Төп Комитет, бирги секретарыны баштады ангы-ангы девискээрлерде чыыдган шинтпирлээр ужурлуг айтырыгларны барымдаалааш, республиканың амгы байдалдарында ам-ныг белеткенип ал, илеткелди-даа, Россияның Компартиязының ажылының программазын-даа белеткен кылып ужурлуглар. Ажок-ла калбак дискуссия болур ужурлуг деп бодайдыр мен. Чүгле илеткел-биле бо теманы бүрүн ажыдып хоржок. Сөкциялар дугайын кым сагынчак, ол черле ийи деп бодай-дыр мен. Оларны съездиниң ийиги үе-чадазында организастаар херек. Кижилер бар-ла шаа-биле чугаалазын дээш. Хамык үүнин ёзулуг үнелеп-дезилеп көөр херек.

Ол үе-чадада, а бистер шупту аңаа киришкей бис, бо айтырыглар талазы-биле ёзулуг чугаа биске болур-даа. Ынчан аңаа ол четкестерни сактып көөр болгай бис аан. Чүте дизе бирги үе-чада партия турар бе, турбас бе, оон органнарын тургузар бе съездиниң чугаалап көөр ужурлуг документилерниге боттарыныстың хамаарылганыстары ол талазы-биле илерелири бистериң дискуссия чорударывыс-биле холбашкан турган болгай. Девискээрлериниң чыыдган айтырыгларын, эн ылангыя социал-культура хөгжүлдезинде бергелериниң алыс чылдагаанныгының дугайында үүнниң ужур-чөвүн тайылбырлаарын ораллашкан-на болгай мен. Шак ол көргүзүг талазы-биле Россияның девискээрлери дыка хөй республиканың ортумаа-биле СССР-ниңден куду деңнелиг болдур эвеспе.

Айтырыг. «Михаил Сергеевич. СЭКП үү болурул — республиканың партиялаының эвилели бе, дүүштүрүп башпаан Төп болур бе азы шуут турбас бе? Эш Шагаров, Саратов».

Бистиң чуртувуска Коммунистиг партия турар апаар деп бүзүрээр мен. Бир-тээ, ол социалистиг идеяның идерединчизи болгаш ажылын ангының, күш-ажылчы чонуның эрге-ажыы-биле холбашкан болганда, партияның амыдыралы үзүн болуруи баш бурунгаар биле-дир мен. Бөгүн «Партия, ажылчын ангы база ажылчын шимчээшкини» деп тема мында туруп турар-дыр. Эң ылангыя эш Мельников ону тургусту, ону чүге хамыктың мурнунда тургусканын билип тур мен. Бистерниң шуптувуска болдаарга, анна ол бүгү дыка күштүг деггениндаа чадавас. Шак бо теманы бистиң XXVIII съездивиске дыка калбарты чугаалажыр херек дээрзин кыска беседалар база Николай Иванович Рыжков-биле бистиң ажылчыныар болгаш тараачыныар-биле кыска ужуражылгаларывыс база каталгмени бүзүреттиг. Бистиң партияның салымчолу ылап-ла ында. Оон социал базазы — ажылчын ангы, тараачыныар, мурнакчы интеллигенция.

Ынчангаш мен социалистиг идеяның үр чурттаарынга база бүзүрээр мен, коммунистиг перспективаны база ап октаавайн турар мен. А моортан Коммунистиг партияның келир үезин бар апаар-дыр. Ынчалзажок партия албан чаа партия болур ужурлуг, чуртта болгаш ону долгандыр болуп турар үүлдерин өскертип билип турар партия болур ужурлуг. Тургустунуп келген хереглелдерин, кижилерниң күзелдерин ам илередип шыдаар партия, моон соңгаар-даа эде тургустунуушкуннуң идеяларының тывылдырыкчызы партия, каттыштырыкчы, чыылдырыкчы күш болур ужурлуг. Бир эвес ол чаартынмас, а маңаа чедир кандыг дайдалыг чурттап, хөделип келген болдур, ол хевээр артар болза, ол бодунуң ындыг чаа ролюн күүсеп шыдавас. Чогум-на ынчангаш биске съездини ынчаар чооншуладыры чугула турган — шинтпирин тывары, бо айтырыгларны сайгарып көөр болгаш партияның чаартылгазының күштүг идиги бээри херек турган. Ол чок-ла болза, өскертинер болгаш бистиң кижилеривистиң, чүүнүң-даа мурнунда, ажылчын ангының шимчээшкинин баштаар ужурлуг азы чок-ла болза, төөгүнүн кыдымга артып калыр.

Мен чангыс аай СЭКП дээш мен, федерализастаарынга удур мен.

Дыка улуг айтырыг — моңу, мен бодаарымга, илеткелге калбарты киирер, ону СЭКП-ниң XXVIII съездизинге боттандырар боор деп бүзүрээр мен: «Эде тургустунуушкуннуң эргежок херектинин болгаш Эвилелдиң 'составынга республиканың турарын бүзүредиринин эргежок чугулазы барымдаалардың сулазының болгаш бо айтырыгларның чедир шыңгыы ажылдап кыллынмаанының дугайын херечилеп турардыр».

Шын сагындырыг. Шынаплa, эштер, ылангыя ам, бис эде тургустунуушкуннуң политиказының шугуму-биле үндезин кол өскерилгелериниң чадазынче кирипкеннивисте, биске ындыг ажыл четпейн турар. Дыка бөдүүн эвес байдалда турар ниитиледе мынчалдыр-ла, белеткел чокка башкартынар рынокче шилчилге дугайында айтырыгны «октаптарывыска» үү болду — бо дээрге политиканың онза улуг айтырыгларына согут таварыштырарының база бир чижээ-дир. Бо айтырыгны XXVIII съездиге илеткелге делегеренгей чырыдар херек.

«Платформаның төлевилелиде болгаш илеткелге ниитилелдиң демократчыдылгазының чорудуунан партияның хожудан турарының, а ындыг болганда бирги эвлечеде, удуртулганың хожудан турарының дугайында бодал тодаргай илеттингеи. А ынчаарга ол канчан болдуна бергенил, билдинмес-тир. Политбюроның кежигүннериниң ажыл-чорудулгазынга үнелеп берднимээн». Мен бодаарымга, ол үнеледи бис берип эгелээн ышкаш бис, оон иштинде, маңаа, бо съездиге, сайгарылганы кылып эгележивис ышкаш, ынчаарга бо айтырыгларның белүүн бис XXVIII съездизинин кичээнгейиниң төвүнге тургузар ужурлуг ышкаш бис. Оон-биле чергелештир илеткелге бо бүгүге үнелээшкинни бээринче чүткүл база турар деп бодайдыр мен.

«Эде тургустунуушкуннуң чоп чүгле бешки чылында аппараттың үндезилел чок артык эргелериниң дугайында айтырыг шинтпирдеттинин турарыл?». Чоп партияның мөзү-шынар талазы-биле дүрген ярыланыышкынын маңзы турган. Чөптүг сагындырыг. Ап октаар ужурлуг чүвени ап октаар херек. Ону-биле чергелештир, ону айтыр аңаар, партийжилериң хөй кезиниге бо чүве кандыг-даа хамаарылга чок болгай. **(Адыш часкаашкыны).**

Оон ангыда. Хоойлу ёзугаар көрдүнген үүлдерни база ылган билири чугула. Күрүениң талазындан чамдык тодаргай артык эргелер, чиигелдер доктаттынын көрдүнүп турган, моон соңгаардаа артары чадавас — бо-даа үүлдериң талазы-биле хоойлужудулга ажылы ам чоруп турар. Чугаа болза чамдык кижилер албан-дужаал байдалын ажыглап алгаш, ону өскээр ажыглап, хоойлуда көрдүнмээн артык эргелер чедип ап турарының дугайында-дыр. А кижилер шуптуу чүвени көрүп турар-ла болгай. Бир эвес чугаа, чижээ, Политбюро кежигүнинериниге дачалар азы өске кандыг-бир чиигелделер дугайында турган болза, ындыг айтырыгны шинтпирлээри нарын эвес херек-тир. А ол ам безин шинтпирлеттинген. Ынчалзажок бүгү чурттуң иштинде янзы-бүрү эгелел черлери, хаанчыгаш, хаанчыгаштарның тускай черлери бары бо дээрге ам-даа фактыр.

Чүү деп чугаалаар боор, бүгү чурт иштинде дээп болбас девискээрлер бар турду. Ынчаар чугаалаар чүве болза, бо угланыышкыныр-биле «девискээрлер ямбызы» ам-даа бар болдур ийин. Ам-даа бар боон артып турар. Айтырыг көрейн: ындыг таварылгаларда партийжилер кайдал? Партийжи контроль кайдал? Оларның айтырыгны тургузуп келгени кайыл? Бо херекти ындыг болганда төнчүзүнге чедирип көрээлиннер. Мен ындыг туруштуң талалакчызы мен. Чүгле хоойлу ёзугаар көрдүнген үүлдер артар ужурлуг.

Делегат Голицин мынча деп айыткан-дыр: « Россия оон эргелерин кызамдаарындан кандыг-даа камгалал чок турган деп илеткелде шын демдеглээн. Экономиканың шын эвес углуг хөгжүлдезиниң фактызын, социал негелделерже сула угланганын миннин турар-дыр. Силер, удуртукчу кижи, ол хөделишкиннерге чүге салдар чедирбээн силер? Тодаргай буруулуг кижилерни адап көрүңер» дээш ийи кыйгырыг демдээн салган.

Силерге мен ындыг чүүлдү дорту-биле чугаалап көрейн. Бистиң төпте болгаш республиканда кадоларывыстың дыка хөйүн ап көөр болза, бээр тустус черлерден демократтыг чорудулгаларының түнелинде келдирткен база депшээн төлептиг кижилер-ле болгай. Шынап-ла, эң дээрелерин шилип ап турган. Ынчалзажок ол кижилер бо ажыл-херектериниң системазынче киргеш, ол системаның негеп турар үүлдерингe алзы бээр, ынчаар кылып кирилтер. Ынчангаш айтырыг ниитизи-биле мынчаар тургустунуп келген: политиктиг удуртулганың-даа, экономиканы эргелеп башкарарының-даа моделин өскертир ужурлуг бис — бис ону силериң-биле кады кылып эгелээндаа бис. Бир эвес ону кылбас болзувусса, система кандыгдаа кижини бодунуң аайынга киир шаптар. Кымны-даа. Аңаа силерни мен дуржулгага үндезилел бүзүрдүп тур мен. Ынчангаш бистиң ам кылып турар үүлдериниң бүдүрер херек. Бир эвес кандыг-ла-бир буруулугларны, дайзыннарны дилээр болзувусса, ол ажыы чок херек-тир. Бир эвес кым-бир кижи хоойлуну хажыткан болза, ол өске херек-тир — хоойлу ёзугаар харыылазын. А ниитизи-биле эде тургустунуушкуннуң оруу-биле чоруур херек, эштер.

Мында чамдык эштер партия хооркомнарының, райкомнарының секретарьларының чөвүлел хуралын эрттирер дугайында аазаашкын турганын сагындырып тур. Чөптүг херек, бис ону кылбайн баргандыр бис. Эдер апаар, чугааны кылыр бис.

Айтырыг: «Хөй партиялардыг байдалдарда эрге-чагыргада партияның ажыл-херээ, сорулгалары, оон ниитилеге туружу болгаш ролю силерниң бодап турарыңар-биле кандыгыл?»

Бо теманы бис XXVIII съездиге калбаа-биле сайгарарын кызыдып көрээлиннер.

«РСФСР-ниң улус депутаттарының чамдыктарының бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтериге партия организацияларын хоруур дугайында шинтпир чедип аар сагыштыг кордалын чүү деп көөр силер?» Сахалин делегациязы, үш делегат.

Бо талазы-биле моон мурнунда-ла чугаалап каашкан болгай мен. Партия бодунуң ажылының стилин болгаш хевирлерин өскертип тура, демократчыдылганың, чаартылганың оруунче, эрге-хүдээлгелериниң аңгылаарының оруунче киргеп деп саналар мен. Ынчалзажок ол ниитилел амыдыралының чангыс-даа адырындан хоорлуп чорутпаан. Партия дугайында бистиң концепциявыс база оон ажыл-чорудулгазын тургузарының идеязы ындыг, мен оон деткикчизи мен. Мен парламентижи эвес, а авангардчы хевирлиг партия дээш мен. Бо мээң ханы бүзүрелим-дир. **(Адыш часкаашкыны).**

«Демагогтар — ажылчын ангының эң бак дайзыннары» дээн Ленининиң чугаазынга силериң хамаарылганар кандыгыл? Азы ол чүгле бодунуң ол үеинде тааржыр турган бе?».

Мен бодаарымга, бо сөстер ам-даа ужур-утказын чидирбээн. Ынчангаш демагогтар-биле, ылангыя популисчи угдулары-биле политиктиг демиселди шинтпирлиг чорудар херек. Демократтыг демиселди чорудар херек. Ынчангаш чонга олар херек кырында чүүү сүмелеп, кайнаар кыйгырып турарыл, ону көргүзер херек.

«Ленинградка болган РКП-ниң инициативчи съездизин болгаш оон СЭКП-ниң удуртукчу ролюн катап тургузар дугайында, экономикага планадминистративтиг системаны хевээр арттырар дугайында программиг медеглелдерин канчаар көрүп турар Силер». Айтырыгны эш Крючков салган.

Мен СЭКП-ниң иштинде боон турар дилээшкиннерни, харын-даа биске хүлээп көөрү бергезимээр бизин чүүлдерни ындыг айтырыгларны чугаалажып көөрү херектиг апарган болгаш партияны чаартырының таарымчалыг оруктарын тып алыры черле чугула боон турар-дыр деп билиишкинге хамаарыштыр көрүп турар мен. Чүнүн-даа мурнунда бо турушту барымдаалап турар мен. Фрунзе райондан бо съездиге делегат кылдыр соңгудуп тургаш, ол дугайын чугаалаан ышкаштыр мен. Ол демократтыг платформада хөй боттуг болгаш солун үүлдер барының дугайын. Ынчаарга хүлээп алдынмас үүлдер база бар: чижээ, партияның парламентижи хевирге азы партия тускайлан корум-чурумнуг фракцияларлыг болурунуң дугайы. Ону хүлээп көрбес мен. Принципиалды-биле чөпшээрешпес мен.

Ынчалзажок херектиң ужуру өске үүлде: кайы-бир платформаның ындында кандыг сорулгалар чаштының чыдарыл? Социал-экономиктиг болгаш социал-политиктиг кандыг сорулгаларыл? Кол айтырыг бо-дур. Демократтыг платформаның болуудан ону тыппас силер. А ынчаарга ол платформаның талалакчылары өске черлерге чүве чугаалап эгелей бээрге-ле, биске хүлээп ап болдунмас үүлдериниң ол платформада бары ам-на билдине бээр. Ындыг болзажок, СЭКП-де тургустунуп келген янзы-бүрү агымнарны төлээлээн коммунист эштерге он беш-он беш минута иштинде эдериниң илеткелдер кылыры-биле сөс бергенивис кончуг шын болган, ол дээрге партияның төөгүзүнге көстүп көзүлбээн чүве-дир. Шын кылган бис.

Инициативчи съездиге хамаарыштыр чүү чугаалап болуруа? Ол партияның салым-чолу дээш дүвүрээшкинин илередип турар. Ындыг дүвүрээшкинин илередир дээш ук платформаның коммунистери-биле чүге сүмелешпедиңер? Эде тургустунуушкуннуң моделин тургузуп, оон механизмин, бирги эвлечеги болгаш дараазындагы сорулгаларын тодарадып алыр ужурлуг турган. Чуртка, чонга шенелде кылып болбас силер?. Новосибирск областан Ильченко».

Харыы: Эштер! Канчаргадаа мен бодумнуң адрезинге-даа, ТК-ның адрезинге-даа, чазактың адрезинге-даа —эде тургустунуушкуну калбарткан чурттуң бүгү удуртулагызынга-даа ындыг янзылыг буруудадыышкыны хүлээп албас мен. Бодап-даа көрүңерден, бөгүн удуп чыдып алгаш, дваарта оттуп кэзривиске, хуулгаазын чүве болу берген ышкаш кылдыр сагындырар ышкажыл: бир модель өске модель-биле солуттуна берген болган ышкажыл... Эде тургустунуушкунга кандыг янзылыг келгенивисти, адак сөлүүнде, ам кээп политика талазынга-даа, экономикага-даа, федерацияга-даа, партияның бодунга-даа шинтпирлиг баяымнар кылыр арганы берген дуржулганы канчаар мөөнеел ап турганывысты сактып көрээлиңер. Ону боттуу-биле билип ап шыдавайн турган бис. Партияга, ниитилелге ол база чок турган. Ынчаарга чангыс чүүл — чаартылгалар херек апарган деп чүве билдинип турган. Бүгү чүвени үндезини-биле солуур ужурлуг апарган. Ынчангаш ындыг янзылыг концепция, бодал тургустунуп келген. Кижини эрге-чагыргадан, өнчүден, культурадан хоорулдурган үүлдерни ажып эртип турган, социалистиг шидилгеге дүүштүр социалистиг тургузугуун күчүзүн улам ажыдар, аңаа немелде күштү бээр. Чогум-на ол концепцияга, бодалга дүүштүр дилеп тывышкынар, бүгү угланыышкыныарга дуржулга мөөнээшкини эгелээн.

Эң баштай эртем-техниктиг депшилгени хөгжүдүп турган, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер, национал орулганың чаа өзүлдезин чедип алыр, тургустунуп келген берге айтырыгларны шинтпирлеп алыр деп күзел биске турган. Оон үүү-даа бүтпээн. Он ийиги беш чылда машина тудуушкунун комплекстиг хөгжүдерингe капитал салымышкынарны 1,7 катап улгаттырган хиревисте оон чүве бүтпээн. Ажыл-херек чөрбастааш туруп берген. Төлевилелдерге эргидеги көрүүшкүннерин киирип эгележивис. Эргидеги үүлдер катаптавазын, эргидеги үүлдерге акша-хөрөнгин чарыгдавас дээш бистер хамаарышпас шенелде болүктерин тургузуп эгележивис, олар төлевилелдерге үнелелп берип эгелээн. Ынчаарывыска-даа чүве бүтпеди. Ылангыя продукцияның шыларына хамаарыштыр. Бистиң монополисчи байдалывыста продукцияның шыларын канчар экижидип алырыл деп айтырыг тургустунуп келген. Ынчангаш күрүне контролюнуң системазын, күрүне хүлээп алымышкынын тургузуп эгележивис. Өскээр чугаалаарга, үргүлчү-ле шенелделерни кылып турдувус. Адак түнелиниле ындыг үүлүг бүзүредивис: бир эвес бүдүрүлге харылзааларын оскертпес болза, чүү-даа бүтпес деп.

Боттарыңар эки-ле бодап көрүңер, далаш түнел кылган ажыы чок боор. Тургустунуп келген темага хамаарыштыр эрги үүлдерни база катаптааным ол.

Ынчан бистер бот-орулга-чарылгаже, бот-башкарылгаже шилчип эгелээн болгаш бүдүрүлге дугайында Хоойлуну хүлээп алган бис. Ажыл-херек база-ла чорбастааш туруп берген. Чүте дээрге бүгү чүве политиктиг надстройкага, кол звенога шимчээшкин - бербейн турган дужаал-чатырар системага үскеш чыдып берген. Ынчан кээрге бистер политиктиг реформа дугайында санал үндүрүп, партияның XIX конференциязын чыылдырган бис. Оон соонда-даа бо чергелиг хемчеглер алдынын турган. Бо дээрге кончуг нарын болгаш ханы чорудулга. Чүгле бурган башкы беш адыш тараа-биле 20 муң кижини чемгерип чорааан дээр болгай — оон өске ындыг чергелиг таварылга көстүп көрбээн, ындыг янзылыг чиик шинтпирдеттинин турбаан. Ол дээрге кончуг берге дилээшкиннер болган. Адак соолуде бистер үндезин өскерилгелериниң оруунга быжыы-биле турупкан бис, ол кедизинде барып чаартылганын делгем оруунче бистиң үндүрер. Аңаа бүзүрээр мен. Бир эвес бистер бот-боттарывысты эки билип турган, шинтпирлиг хөделип болзувусса, ындыг орукка үндүрүп келир.

«Чуртта экономиктиг байдалды экижидип доктаадырыга бүдүрүлгеге сагылгачурум талазы-биле хемчеглерин дүрген алыры чугула боон турар. Бо херекке силерниң шинтпирлиг базымнар кончуг чугула — сагылга-чурум дугайында Президентиниң чарлыы херек. Бистер силерниң шинтпирлиңерге, дидиминерге бүзүрээр бис».

А бо дээрге элээртиг ышкажыл. **(Залда шимээн).**

Мен билбейн тур мен: 1940 чылда, дайын мурнунда хүлээп алдынын турган чергелиг чарлыктар дээш туржуп турар силер бе? А корум-чурумну быжыглап алырына силерге кым шаптыктап турар чүвел? Хоойлулар бардыр, күш-ажыл дугайында кодекс бар-дыр, күш-ажылчы коллективтериниң чөвүлелдери бар-дыр—ам чүү херек чүвел?

Силерге мынча деп чугаалап каайн: чаа экономиктиг байдалды тургузуп алганыныста, башкартынар рынок экономиказын шиңгээдип алгаш, боттуг байдалды тургузуп алганыныста, кажан кижилер холу-биле ажылдап алган акшазы-биле ажылдап база амыдырап эгелээрге, рынок дээш, продукцияның эки шынары дээш чаржып эгелээрге, ынчан, силерге дорту-биле чугаалап каайн, чаңгыс-даа коллектив чалгаапайларны хүлээп албастай бээр. Чаңгыс-даа. Быжыы-биле туруп алганыныс бо орук-биле чоруур херек. Ол—эң идегелдиг, эң ажыктыг орук. Ындыг болзажок, бистиң хоойлуларывыстың амгы үеде берип турары кижизидикчи болгаш администраттыг хемчеглерин база уттуп болбас херек.

Айтырыг: «Чепсектиг Күштериниң төлээлекчилериниң саналдарынга чурттуң камгалалын кошкатканы дээш чазактың, Коммунистиг партияның удуртулазының адрезинге шүгүмчүлелдер болду. Делегаттарга харыыны бээрин силерден дилеп тур мен».

Харыы. Ийи айтырыгны холуштурган хөрээ чок деп бодаар мен. Дыка чугула институт болур бистиң Совет Армиявыска эде тургустунуушкунуң таварышканы — ол дээрге боттуг болгаш бүдүмчелиг болуушкун-дур. Ынчаарга чепсегленишкинни дүжүреринин политиказын боттандырарының хемчээлинге армияны чаартып, реформазынче кирип турарывыс — ол бүгү дээрге ниитилелдиң, байдалдың, Чепсектиг Күштериниң боттарының турун турары чечаадаан хамаарышкан. Ол бүгү -- армияда болдунуп турар чорудулгалар чурттуң иштинде болгаш ону долгандыр улуг өскерилгелерге хамаарыштыр таарымчалыг аңаа чорудулгалар-дыр. Бистер ынчаар кылыр-даа ужурлуг бис.

Ынчалзажок ол бүгү дээрге армияга, Чепсектиг Күштерге сонуургалды кошкадыр ужурдуг бис дээнин черле эвес-тир. Харын чугаалаан мен база катап ажыы-биле чугаалаар бодай-дыр мен: чурттуң амыдыралынга, оон айыыл чок чоруун, шөлээн, тайбың күш-ажылды хандырарынга армияның ужур-дузазын болгаш ролюн билбес чазакты чон чаңгыс-даа чыл дургузунда тудуп шыдавас ийик. Бо айтырыг бистерге билиңгир болгаш кеээде шак ынчаар хүлээп алдынган.

Чуртту амгы үеде башкарып турар удуртулга ону билип, ындыг билишкинге дүүштүр ажылдап турар.

Шериг чепсээн дүжүрери болгаш шериглерни кызырары армияга, дириг кижилерге хамааржыр. Ол чорудулгаларны улуг харыысалгалыг ёзу-биле чорудар херек. Бо талазы-биле чазак программазы турар ужурлуг. Ону ийи чыл хуусаалыг кылдыр бадылаан бис, чамдык үүлдерни чедир болаттынмаанын ол кыска хуусаада биллиивис. Байдал нарын болу берген, ону офицерлер билген болгаш ук айтырыглар-ны бистиң мурнувуска чидиг-биле тургускан.

Олар шын кылган деп саналар мен. Бистиң офицер корпузувустың социал байдалынын болгаш хандырылгазының талазы-биле мөөнеелген айтырыгларны шинтпирлээриниң чазак программазын Президентиниң даасканынга үндезилээш. Камгалал министерствозу оон-биле холбаштыр ажылдап кылыгаже шилчип эгелээн болгаш бүдүрүлге дугайында Хоойлуну хүлээп алган бис. Ажыл-херек база-ла чорбастааш туруп берген. Чүте дээрге бүгү чүве политиктиг надстройкага, кол звенога шимчээшкин - бербейн турган дужаал-чатырар системага үскеш чыдып берген. Ынчан кээрге бистер политиктиг реформа дугайында санал үндүрүп, партияның XIX конференциязын чыылдырган бис. Оон соонда-даа бо чергелиг хемчеглер алдынын турган. Бо дээрге кончуг нарын болгаш ханы чорудулга. Чүгле бурган башкы беш адыш тараа-биле 20 муң кижини чемгерип чорааан дээр болгай — оон өске ындыг чергелиг таварылга көстүп көрбээн, ындыг янзылыг чиик шинтпирдеттинин турбаан. Ол дээрге кончуг берге дилээшкиннер болган. Адак соолуде бистер үндезин өскерилгелериниң оруунга быжыы-биле турупкан бис, ол кедизинде барып чаартылганын делгем оруунче бистиң үндүрер. Аңаа бүзүрээр мен. Бир эвес бистер бот-боттарывысты эки билип турган, шинтпирлиг хөделип болзувусса, ындыг орукка үндүрүп келир.

«Чуртта экономиктиг байдалды экижидип доктаадырыга бүдүрүлгеге сагылгачурум талазы-биле хемчеглерин дүрген алыры чугула боон турар. Бо херекке силерниң шинтпирлиг базымнар кончуг чугула — сагылга-чурум дугайында Президентиниң чарлыы херек. Бистер силерниң шинтпирлиңерге, дидиминерге бүзүрээр бис».

А бо дээрге элээртиг ышкажыл. **(Залда шимээн).**

Мен билбейн тур мен: 1940 чылда, дайын мурнунда хүлээп алдынын турган чергелиг чарлыктар дээш туржуп турар силер бе? А корум-чурумну быжыглап алырына силерге кым шаптыктап турар чүвел? Хоойлулар бардыр, күш-ажыл дугайында кодекс бар-дыр, күш-ажылчы коллективтериниң чөвүлелдери бар-дыр—ам чүү херек чүвел?

Силерге мынча деп чугаалап каайн: чаа экономиктиг байдалды тургузуп алганыныста, башкартынар рынок экономиказын шиңгээдип алгаш, боттуг байдалды тургузуп алганыныста, кажан кижилер холу-биле ажылдап алган акшазы-биле ажылдап база амыдырап эгелээрге, рынок дээш, продукцияның эки шынары дээш чаржып эгелээрге, ынчан, силерге дорту-биле чугаалап каайн, чаңгыс-даа коллектив чалгаапайларны хүлээп албастай бээр. Чаңгыс-даа. Быжыы-биле туруп алганыныс бо орук-биле чоруур херек. Ол—эң идегелдиг, эң ажыктыг орук. Ындыг болзажок, бистиң хоойлуларывыстың амгы үеде берип турары кижизидикчи болгаш администраттыг хемчеглерин база уттуп болбас херек.

Айтырыг: «Чепсектиг Күштериниң төлээлекчилериниң саналдарынга чурттуң камгалалын кошкатканы дээш чазактың, Коммунистиг партияның удуртулазының адрезинге шүгүмчүлелдер болду. Делегаттарга харыыны бээрин силерден дилеп тур мен».

Харыы. Ийи айтырыгны холуштурган хөрээ чок деп бодаар мен. Дыка чугула институт болур бистиң Совет Армиявыска эде тургустунуушкунуң таварышканы — ол дээрге боттуг болгаш бүдүмчелиг болуушкун-дур. Ынчаарга чепсегленишкинни дүжүреринин политиказын боттандырарының хемчээлинге армияны чаартып, реформазынче кирип турарывыс — ол бүгү дээрге ниитилелдиң, байдалдың, Чепсектиг Күштериниң боттарының турун турары чечаадаан хамаарышкан. Ол бүгү -- армияда болдунуп турар чорудулгалар чурттуң иштинде болгаш ону долгандыр улуг өскерилгелерге хамаарыштыр таарымчалыг аңаа чорудулгалар-дыр. Бистер ынчаар кылыр-даа ужурлуг бис.

Ынчалзажок ол бүгү дээрге армияга, Чепсектиг Күштерге сонуургалды кошкадыр ужурдуг бис дээнин черле эвес-тир. Харын чугаалаан мен база катап ажыы-биле чугаалаар бодай-дыр мен: чурттуң амыдыралынга, оон айыыл чок чоруун, шөлээн, тайбың күш-ажылды хандырарынга армияның ужур-дузазын болгаш ролюн билбес чазакты чон чаңгыс-даа чыл дургузунда тудуп шыдавас ийик. Бо айтырыг бистерге билиңгир болгаш кеээде шак ынчаар хүлээп алдынган.

Чуртту амгы үеде башкарып турар удуртулга ону билип, ындыг билишкинге дүүштүр ажылдап турар.

Шериг чепсээн дүжүрери болгаш шериглерни кызырары армияга, дириг кижилерге хамааржыр. Ол чорудулгаларны улуг харыысалгалыг ёзу-биле чорудар херек. Бо талазы-биле чазак программазы турар ужурлуг. Ону ийи чыл хуусаалыг кылдыр бадылаан бис, чамдык үүлдерни чедир болаттынмаанын ол кыска хуусаада биллиивис. Байдал нарын болу берген, ону офицерлер билген болгаш ук айтырыглар-ны бистиң мурнувуска чидиг-биле тургускан.

Олар шын кылган деп саналар мен. Бистиң офицер корпузувустың социал байдалынын болгаш хандырылгазының талазы-биле мөөнеелген айтырыгларны шинтпирлээриниң чазак программазын Президентиниң даасканынга үндезилээш. Камгалал министерствозу оон-биле холбаштыр ажылдап кылган болгаш чазакка киргген офицер корпузунуң дугайында сагыш салыр ужурлуг бис. Шуптувус бүгү республикаларга, бүгү хоорайларга, бүгү регионнарга сагыш салыр ужурлуг бис, эштер.

Чугаалажып көрген сөөлүнде ындыг программаны черле хүлээп алыр болгаш контрольдаар бис. Оон ыңай армия бодунуң бар аргаларын болгаш хосталган курлавырларын ажыглавышаан, ол айтырыгларны шинтпирлээринге болу база киржирин баш буруңгаар көрүп турар бис.

Бистиң камгалалывыс кошкай берген бе, азы чок бе? Принципти, сарыылдыг четчир чоруккa хамаарыштыр бистиң доктринавысты барымдаалал турар бис, ол доктринаның хемчээлинге бүгү-ле үүлдерни кылып турар бис. Камгалалды херекте албайн, харын оон кошкаашкынын болдурган дээр түүнел кылырын күзээн кижилер-биле чөпшээрежип ыыдавас мен. Ол дээрге боттуг, ыныныг байдалга дүүшпейн турар. Генералдар азы офицерлер ийикпе, азы өске кым-даа санал берип, шугумчүлел кылып турар болгаша, кайы-бир черде четпестер бар болза, ол бүгүнү чугаалажып көөр херек. Ынчаарга принцип ёзугаар чугаалап турарым ол-дур, бөгүн кым-бир кижиде роп өске бодал бар болза, бээр үнүп келгеш, чугаалап көрзүн, бистиң камгалалывыс бүзүреллиг дээрзин бадыткан тур мен. Бистер авантюристер эвес бис, бо айтырыларга хамаарыштыр кандыг-бир чиик көрүүшкүн кылыпкы дег кандыг-бир шолук кижилер эвес-тир бис, билип алынар. Ону канчап-даа болдурбас бис. Бүгү чүүлдер деңбайдалдың ёзузу-биле көрдүнген турар ужурлуг.

Ынчаарга кажан «деңбайдалдың ёзузу-биле» деп чугаалап турарым: оларда ындыг чеңсектиң ол хире саны барда, биске чеже хире чаа чепсек турар ужурлуг суг дээни эвестир. Бо талазы-биле бүгү чүүлдер оон-даа черле нарын болуп турар. Бисте танкылар, а оларда оон өске чепсек бар. Бисте чер кырыныңаар ракеталары бар, оларда суг адаамың хемелери болгаш бомбалакчы аар самолеттар бар. Улус бүрүзүнде бодуунуң онзагай хевири, онзагай чүүлдери бар. Балансының, стратегтиг балансының кудулаашкынын болдурбазывыстың дугайында чугаа болуп турар. Бо дугайында чугаа болуп турар.

Боо-чепсээн чаартыр талазыбиле планнарын Америка боттандырып турар деп чугаалажып турар. Бистер баг боттандырып турар бис. Армия болза амгы үениң болур ужурлуг. Армия болза билдилиг, эртем-билиглиг офицер корпустуг, амгы үениң идегелдиг чепсектиг болур ужурлуг. Бо бүгү чүүлдерни армияга берип турар, бистиң армиявыс база. Деңбайдал үрелбезин дээш шинчилелдерге, перспективаларга, перспективтиг сорулгаларны шинтпирлээринге херек бүгү-ле чүүлдерни кылып турар бис. Ол чиик эвес бе? Чиик эвес. Хөрөнгилерни тывары чиик бе? Ийе, чиик эвес. Ынчалзажок, болап көрүнер, ол дээрге өске айтырыг-дыр. А бистиң көрүп турарывыс чогум-на ындыг.

Адактың сөөлүнде. Эргим эштер, чамдык үелерде национал орулганың 18 чедир хуузун Чепсектиг Күштерни хандырарынга чарыглан турдувус. Делегейде сайзырангай күрүнелерде ындыг чарыгдалдар чок. Бистиң чорудуп турар политикавысты, чаа бодашкынының политиказын, чепсегленишкинни

ШЫЛГАРАЛ

Шериг-патриотчу булуң

ТАНЫЖЫҢАР: МЕРГЕН БИЛЕ АНДРЕЙ-ДИР

Шериг албан хүлээлге амыр эвес: кызымак, чүткүлүг чорукту негээр. Ынчалза-даа Мерген Оюн ооң берге болгаш харысалгалыг шылгалдаларынга торулбаан. Анаа бүзүрээн шериг чепсекти ол дыка эки билир кылдыр өөренип алган.

Мерген Оюн шеригже баар мурнунда Танды районга өөренип турган. Дайынчы дангыракты хүлээп апкан соонда, ооң ёзулуг хүлээлгези — Төрээн чуртунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгени ак сеткилдиг, быжыг туруштуг, белих сагылга-чурумнуг эрттиреринің хүннери эгелээн.

Ам солдат эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерге челиишкиннери дээш командылал чери аас шаналын анаа каш удаа чедирген.

* * *

Андрей шеригже Улуг-Хем райондан кыйгырткан. Солдат чурталганың баштайгы айлары берге-даа болза, Андрей Некрасов анаа ундараваан. «Бергелерге торулба, оглум!» деп авазының чагыы ону хей-аът киирип чоруур. Ол кыска хуусаада дайынчы болгаш политиктиг белеткелдің тергиннеринин одуруунче кирген. Автоматтың тургузуун, өске-даа шериг техниканы ол эки билир апарган.

Анаа дайынчы Андрей Некрасов шериг хереэ-ниң ёзулуг мастери апарган. Ол эш-өөрүнүн аразында эгелекчи саналларны киргген.

ЧУРУКТАРДА: Мерген Оюн (үстүнде) биле Андрей Некрасов.

ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА

Бежен чылдар үезинде Соңгу Көрейге чазактың тускай даалгазын ёзугаар интернационалчы хүлээлгезин күүседип чорааш өлген эжим Чайлаг-оол Шагдырович Саттың дугайын бижип көрейн.

1950 чылдың чайынында Бай-Тайга районунга чаа тургустунган МТС-ке трактористеп турган мен. Ынчан, хып дээн аныяк, чаа-ла чээрби хар чедип орган үем. Чогум-на ынчан Чайлаг-оол-биле эштежип эгелээн бис. Ол данды каттырып чоруур, чазык чаныг, дурт-сыны мадагар, шала чолдаксымаар эр чүве. Чогум боду Барыын-Хемчик районуң Дөц-Терезин чурттуг кижи.

Ол-ла күзүн мени шеригже баар кылдыр кыйгырткан. Барыын-Хемчик районнуң шериг комиссариадынга чеде бээримге, эжим Чайлаг-оол база ында келген тур. Мени көрүп кааш өөрүшкү-маннайлыы кончуг болду. Эки-дир, кады чоруур-дур бис деп хөөреп турду.

Бистиң-биле кады Бай-Тайгадан Билчей Иргит, Өткек-оол Кара-Доңгак, Чамырыкпай Хуна, Меңгүн-Тайгадан Кечил Хертек, Чоргаар Иргит, Хайыдырым Саая, Доржу Иргит оларны келдирткен болду.

...Он ажыг хонук чоруп келгенивис соонда, Хабаровск хоорайга чеп келдивис. Маная келириверге эжим-биле бисти ийи ангы кезектерже октапкан. Ооң соонда дыка үр үе иштинде көрүшпээн бис.

1951 чылдың апрель айда бистерни чазактың тускай даалгазын күүседири-биле Кыдатче чоруур силер диген.

Шак ынчан эжим-биле катап чангыс кезекке таваржып келдивис. Чүгле ангы дивизионнарга турдувус. Мен бир дугаар, а Сат ийи дугаарынга турган чүве. Ынчалза-даа удаа-дараа үжуражып турган бис. Удаваанда биске кыдат шериг хеп келиргеш, Соңгу Көрейже чорудупкан. Ооң соонда эжимни черле көрбээн мен.

Сөөлүнде дыннаарымга эжим 1952 чылдың октябрь айда. Юлзан деп хемге турган гидроэлектростанция чоогунга өлүрткен болду. Ол дугайын менээ Эрзин чурттуг Маады Мангыр чугаалап берген. Ол мынча дээр чораан:

— Даалга ёзугаар Чайлаг-оол Саттың турган кезээнге келген мен. Сат менээ үжуражыр дээш каш-даа келген кижи. Бир кээрде төреллериниң адрестерин менээ эккеп берди. Чаа-дайын болуп турар чер-дир, чүвени канчап билир деп чугаалады. Мен бодум чай чок турган болгаш ол хүн таптыг үжуражып шыдаваан бис. Эртеңнде эжим дайзынның октаан бомбазындан чок болган. Ынчан оон-биле эки хөөрежип албаанымга дыка хомудаан мен.

Маңгыр-биле ынчан бөрттеривис уштун алгаш, ыт чок кезек тур бис. Өске чугаалаар чүве-даа тывылбас чораан.

Чайлаг-оол Саттың адаезизге, чоок кижилеринге та кандыг янзылыг дыннаткан, ынчан ол чажыт турган чүве-ле болгай.

Өлүрткен солдаттарны ынчан Порт-Артур хоорайга хөөржүлүп турган. Чайлаг-оол Сатты база ында хөөржүткен деп бодаар мен. Эжимнин чырыткылыг овур-хевири мээн чүрээмде арткан.

Маады Мангыр 1960 чылдың эгезинде озал-ондакка таварышкаш, Кызыл хоорайга мөчээн.

Чурук САЛЧАК.

Партиянын болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ЭР-ХЕЙ-ДИР СЕН, ДОНГАК

Эртенги хүн үүнү орган. Ыржымы аажок. Ол ыржымны удавас дайынчы машиналарның даажы, чызылгар снарядтар, автоматтар адыышкыны үрептер.

— Хүлээлгем күүселип шыдавас мен деп чүвеге далаталаан хереэн чок — деп, аныяк дайынчыга Достай-оол Донгак чугаалаан. — Бистиң салбырда мынды чанчыл бар: ынналда кичээлдерге бедик түнелдер көргүзеп деп аан.

— Чаңчыл дээрге ол эки-дир... Ынчалза-даа хенертен болу бээр үүлдерден кымны кым магадыланыыл, ынчаш?— деп, анаа дайынчы И. Галиев арай далаталаан харыылаан.

— Кымны кым деп чүүл? Че, харын сээн биле бис ийидаа болгай-ла бис. Техникан хынаан алдың бе? Хынаттынган-дыр. Кижилерни өөредип каан бе? Өөредип каан. Хенертен болу бээр үүлдерге олар удуп туржуп шыдавас бе?.

Механик-чолаачы, анаа дайынчы Донгак танкының мурнунда бичежек көзенээн өттүр ынаап шилгу берилээн тейдерни кезий көрүп, далаш чок боланып олурган. Дүүгү механизаторуун думчуунга чаа четчи берген оът-сиген чыды чымыштыг часкы хүннерини ажыл-ижини сагындырып келген.

Удаваанда «Бурунгаар!» деп команда дыннаган. Ана, кол чүве — шаптараазының дилиндекти дүрген эртип алыры деп бодалга ол чагырыпкан. Мелээ берлиннген соонда, аңаа секунда бүрүзү үнелиг апарган. Удавас баштайгы шаптараазын көстүп келир үжурлуг. А Донгактың шала сүрээлексеп чорууру илдеп көзүлген.

Чоокта эрткен тактиктиг өөредигни ол сактып келген. Дужаал кыска болган: суг шаптараазының хөме таварын киреп болгаш удурланыкчының дузалал пунктузун эзлеп алыр. Ол өөредилге үезинде кол-ла чүве механик-чолаачыдан хамаарышкан. Ол танкыны оожумнадыпкаш, сугже эжиндире аарак кирипкен. Мотоазыгыларга чаъс база шаптыктай берген. Күштүг хат база хөме таварын келген. Байчал шала бергедей-даа берзе, ол баштайгы караны көрүп каан. Донгак анаа базала шалынкын хөделген. Баштайгы адыышкын. Кара узуткаттынган.

Өөредилге соонда оон чаныга командири чедип келгеш, чугаалаан:

—Бо «тулчуушкунга» хөй таварылгада сээн ачында тиилеп аптывыс...

Бир-ле хүн хынаалда башкарылга болган. Өргеннер ортузунда кызыы черлей, танкыны оожумнатпайн, «миналарны» бастырбайн дүрген эртер — сорулга ындыг. Донгак ону ынчаар күүседген. «Миналарга» дегбейн барганы-ла эки болду» деп, шаптараазының дилиндекти эрте халыда берген. Достай-оол өөрээн сеткилин чажырбаан. Дараазында шаптараазыны ол база-ла «беш» демдекке күүседген.

— Эр-хей-дир сен, Донгак!— деп, командир мактаан.

Ол-ла хүн анаа дайынчы Донгак бодунуң чедиишкиннериниң дугайында Кызыл районунуң Чеби суурда чурттап турар төреллериниче чагаа бижээн. Ынчалза-даа ынчан ол шериг кезээнден оон аалыныче ийи чагаа чоруй баргган: бирээзи Достай-оолдан, а өскези командириниң. Ол болза, төлептиг солдатты кижизиткениге өөрүп четтирген сестерлиг чагаа-дыр.

Юрий САВОСТИН.

ООҢ КЫЗЫГААРЖЫ САЛЫМ-ЧОЛУ

КЫЗЫЛ ТУКТУГ СОҢГУ-БАРЫЫН КЫЗЫГААР ОКРУГУ. Ю. Р. Андропов аттыг кызыгаар отрядының начальниги, полковник Петр Петрович Харланов бо чазын депутат ийи мандат алган. Хоорайдың чурттакчылары ону Леноблсоветче идип үүлдүргеи. Соңгукчуларның найыралды кончуг болган, ынчангаш шериг кижи соңгулдаар үезинде бодунуң удурланыкчыларын ырахта ашкан. Лесосветче болган соңгулдаларга ол база-ла чигибиле өскелерни тиилээн.

Кызыгаарга полковник Харланов ажылыралынын 27 чылын эттиргеи. Албан-хүлээлгезинге чедип алган чедиишкиннери дээш ол Кызыл Сылдыс орден-биле шанналган. Кызыгаар камгалаары— профессионал кижилерниң хереэ-дир—деп, полковник Харланов санап турар. Ооң-биле холбаштыр ол Ленинградтың область Советиниң сессиязына чүве чугаалаар бодап турар.

Кызыгаар шериглериниң эң эки кылдыр санаткан бодунуң заставазынга шенелле эттиреирин саналлап киирериге ол база белен.

Дайынчыларны хоорайда чүгле кызыгаарның серемчилелдиг камгалакчылары кылдыр көрбейн турар. Ю. В. Андропов аттыг кызыгаар отрядының кызыгааржылары НХМ-ниң органнарына боттың дузаны көргүзүп турарлар. Эрткен чылын эдип-чаазар күш-ажыл колониязындан беш херектен дерес бээрге, оларны тывары-биле кызыгааржыларны база киирештирген. Капитан А. Покровскийге командылаткан бөлүк профессионал шериглер тергиин белеткелин көргүскен болгаш кем-херек үүлгеликтерин тудуп алган.

Дайынчы сорулгаларга экология айтыылары база немежип турар. Кызыгааржылар нефть продуктулары-биле Финн мугулдуруун хирлендирер чорукту болдурбайн келген. Мугулдурдан байып алыр күзелдиг келген төтчеглекчилер кызыгааржылардан шуутла коргар апарган.

Полковник Харланов —дайынчы командир. М. В. Фрунзе аттыг шериг академиязын ол кызыл дипломнуг дооскан. Ооң өзүп олурар оглу ачазының изин салган алыры чугаажок. Ол Харлановтарның хазак угун уламчылаар.

А. ЩЕРБАКОВА.
СЭТА-ның корр.

ЗАСТАВАЖЕ ЭЭП КЕЛГЕН

КЫЗЫЛ ТУКТУГ СОҢГУ-БАРЫЫН КЫЗЫГААР ОКРУГУ. Совет Эвилелиниң Маадыры улуг лейтенант Иосиф Трофимович Доценко дайын мурнунда чылларда командылап турганы төрээн заставазынче мөнгези-биле эээп келген. Ында эрес-дидим дайынчының хүлер хөрек тураскаалын байырлыг байдалга ажыткан.

Ол улуг болуушкун-биле холбаштыр кызыгааржыларны заставага келген округтуң командылал черинің төлөлекчилери, районнуң чурттакчылары, ол тураскаалдың автору, сураглыг карел скульптор Л. Давидян байыр чедирип, чүве чугаалаанар.

Чаңгыс чер-чурттуу Маадырга кызыгааржылар чоргаарланып турарлар. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылларында рота командири Доценко дайзын-биле эрес-дидим демисешкен. Ооң ротазының солдаттары 1943 чылдың сентябрь 25-те дузалал херекселдерни ажыглап тургаш, батальондан бир-ле дугаарында Днепр хемни салдадып кешкеш, чугула объектини эжелеп алган.

Удурланыкчының удур шаап халдаашкынының үезинде алды аар немец танкылары боттарының чаны-биле эрттирипкеш, олардан чадаг шеригни үзе киргеш, ийи взвод хире гитлержилерни узуткан чок кылган. Ол тулчуушкунга Иосиф Доценко маадырлыы-биле өлген.

Ооң алы-биле алаан заставала ам музей тургузуп турар.

В. ЗЛОБИН.
СЭТА-ның корр.

Солун кижи-биле ужуражылга

АВАЗЫНЫҢ ЧАЯАНЫН ДӨЗЭЭН

Очерк

1. УРАН ТАЛАНТ

Чингир иогаан кылдыр көстүр арыгны дүргектелдир шурап баткан кылаң, терен суглуг хем улам квастап чыдар. Ооң кедээ талазында Эрзин суурнуң чараш, шевергин туттунган бажыңнары доора-даа, үзүн-даа дүргаар чаттылып чоруп каан. Ол суурдан карак четпес чиргилчиниг хөвуларны, бедик, чавыс даглариын барааны көстүр. Бо ырак-үзак орааңга ажыл ужун чедип келгеш, бир кежээ аалчылар бажыңындан ырак эвесте сарлык, буга, өшкү— мал-маганны эскерип кагдым. Даштардан чазап, чонуп каан дүрзүлер болду. Олар диригчүве ышкаш, артында-ла кижиже хыйыртап турган дег сагындырар. Ол дөрт чүзүн малдың артын-иштин көрүп, кылган кижиниң ус-шеверин магадап, кайгап базып тур мен, орук кижизи черле ындыг, соңуургаачал. Бо-даа билдиингир ус-шеверлер, чуруктар-биле ат-сураа республикада дыргын тарай берген, бажы бедик Бай-Тайга улузунуң чогаадыкчы ажылының түннели болгай аан. Тээли суурга мал-маганның ындыг даштан кылган дүрзүлерин көргенимни-даа сактыр мен.

Ол бодалга алыскаш, хере тепкен сарлыкты сүйбап турумда, хенертен артымда «Экии» диген үнден сырбаш кындым. Мурнумда куу костюмнуг, шилгедек сыныг, хүрен-кара характырлыг, хүлүмзүргей арнында дорт думчуктуг, бажының дүгүнде буурул дүктер ишир өттүр безин көстүп келгилээн, кадыр хаваанда сыгыглар амыдыралдың «дузуп» амзаанын, назы-харының дөгүп орарын балыткан турар. оожум бүдүштүг, бежен харны чаа-ла ажа дүшкен хире көстүр кижи тур. Тыва кижилер черле ындыг, амыр-менди солушканының соонда, чугаа эреп хөөрежир. Чугаа арасында ол бөдүүн, чугаакыр кижиден дөрт чүзүн малдың автору ол деп чүвени билип алдым. Ол кижи-биле орай дүнеге чедир хөөрешкеш база суурнуң чамдык чурттакчылары-биле чугаалажып чоруп турган, төрүмелиден салым-чаяаныг, ховар дээн кижилерниң бирээзи, бот-тывынгыр композитор, чурукку, артист кижини Бригад Санчыевич Дүпчүр дээр деп ыяк билип алдым.

Эрзинде сураглыг, төөгүлүг Тарлашкын деп черге бөдүүн, мал ажылдыг ядыы араттың өг-бүлезинге 1932 чылдың май 7-де бичии оол төрүттүүген. Ол үеде «МЧАЭ», «колхоз» «бригада» деп сөстерин тыптын кээп турганыдан чүве ийикте, өг-бүле оглун Бригад деп адай бээрге, ол шола бөгүнге чедир ооң ёзугаар ады болуп арткан. Бир оизагай чүве, бичии оолдуң авазы Анай Иргит кончуг шевер кижи турган. Ол дааранып, колун-чирим өрүүр, кылыр, чазанар дээш, черле хол куруг орбас: удазынга ораштынмас. Авазының ындыг чаяаттынган шевер, тывызык чоруу оглунче чайлы берген хире. Беш харлыг турганда, бичии Бригад дыт, терек чөвүрээниден анай, хураган, бодаган дүрзүлерин чазап, аалдың улуг кижилериниң мактанын алтар апарган. Эрзин школазының алды класынга өөренип турда, ооң чуразы чуруктары өөреникчилериин республика конкурстарынга киришкеш, шаннал-мактанларны эккээр турган. Ооң-биле кады элээди класстарга өөренип турда, оолдуң хөгжүмге хандыкшылдын башкылары база эскерип каан. Ол гармонька, мандолинага, гитарага, дошпулуурга илдик чок ойнаары-биле өөрүнден ылгалдыг болу берген.

Кызылдың № 2 школазынга өөренип турда, 1952 чылда ону Төрээн чуртунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгези — шериг албанын эрттириниче кыйгырты берген. Камчаткага ужар үүлге шериг хүлээлгезин амгы үеде Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Марк Оюн-биле чедиишкиниг дооскаш. Эрзинин Бай-Даг суурга бир чыл клуб эргелекчилеп ажылдаан. Эртем-билиг-биле чепселенир сорулга-биле ол Красноярскиниң хөгжүм училишезинче 1956 чылда өөренип кирген. Ынчангаш 1959 чылдан бөгүнге чедир уран үүл ажылынга бодунуң уран талантызын бараалгадып, аныяк күжүн берип, автоклуб, агитбригада баштап, Культура бажыңының уран үүл удуртукчузунга, директорунга ажылдап, районнуң культура киллизинин эргелекчизинге чедир депшип, барык 30 чыл ажыг үеним дургузунда культура болгаш уран үүл ажылдарынга бараан болуп келген.

Ооң хууда амыдыралынга база улуг болуушкуннар болгулады. Аас-кежиктиг өг-бүлени туткан. Өөнүн ишти Мария Сергеевна Шойдуң Эрзин райкүүсхомунуң культура киллизинин эргелекчизи база культура ажылынга салым-чаяаныг, «Хүндүлелдің Деидээ» орденниң эдилекчизи, эртеми — библиотекарь. Үш уруглары база ада-иезинин уран талантызын салган ап чоруурлар. Кижинин довуу намдарын ылаптыы-биле касканнан, тоожуп бижиир үүве болза, ында бижиттинмээн тоожунуң чажыттары көстүп келир. Өг-бүлезинин бажын ажылдары хөй-ниитинин даалгалары-биле ужуктажып чоруп бээр. Культура ажылдакчызының ылыр ажылдары эртеңден эгелээш, орай дүнеге чедир уламчылап келир. Аңаа төнчү-даа турбас!

2. БОТ-ТЫВЫНГЫР АРТИСТ. КОМПОЗИТОР

Бригад Дүпчүр баянга нотабиле арыг ойнаар. Ынчангаш чаа ырларны соора көрбес, суурнуң аныяктарынга бо-ла өөреткен турар, ооң бир эки чанчылы ол боор. Ол бызаанчы, чадаган, хомус аймаан боду кылыр болгаш оларга илдик чок ойнаар, кайгамчык уран талантылыг. Ол ышкаш тыва национал хөгжүм хереселдериниң шупту хевирлериге ойнаарындан аңгыда, өскелерни аңаа өөредип турар. Ол Москвага болгаш Совет Эвилелиниң өске-даа улуг хоорайларынга, республика наңысылынга болгулаан уран үүл көрүлделериге, фестивальларга та чеже катап киришкен, та чеже катап шаннал мактал албаан дээр, ону саадап тодарадыры берге. Төрүмелиден чаяаттынган салымныг ол кижи эдер-хаваржак тутса ойнаар, үдээр, чадаган, бызаанчы тутса, ыраажыларны сорук киирер, шин ойнай бөргеиде, овур-хевирлерин дириг-жиде бээр, чамдык тавырылгаларда танцы-сам-даа теве бээр—ёзугуг-да уран үүлдүң башкарыкчызы, удуртукчузу кижи-дир. Төрүттүнген салым-чаяан деп чүве ол-дур нийин.

Уран үүл-биле салым-чолун холбаан Бригад Дүпчүр концерт белеткелдериниң үезинде чаа ырларын херек аваарын кончуг эки билир. Ынчангаш өске ыры аялгаларындан ылгалдыг ёзугуг тыва аян-хөөн сиинникен чаа ырылары чогаадыр дээш улуг күштү үндүрүп чоруур. Ол бодунуң сөзүнге «Октаргай алышкыларының ыры» деп ырыны чогааткан. Ол ыры Кызылга болган уран үүл фестивальынга киришкеш, чалгынналарын херинкеш, Тываны дескиндир ужуп чорупкан. Ооң соонда ол «Партиянга маннайлаткан» деп хөйүн ырызын, «Амырактың чечээ» болгаш өске-даа лирикти ырларны чогааткаш, бот-тывынгыр композитор деп хүндүлүг атка четкен. Школага концерттер белеткелинге ол бо-ла чаладып чеде бээр. Уругларга таарыштыр бижээн ырыларынын ховар болганындан ол бичиилерге шулукчу Кечил-оол Экер-ооллуң сөстериниге «Бора-Хөкпеш», «Топтоп», Ю Кюнзегештин сөзүнге «Беш алышкы» деп ырларны чогаадып каарга, оларны база сурагжый берген, школачыларның, бичиилерниң аастан дүжүрбес ынак ырлары апарган.

Бот-тывынгыр композитор Бригад Дүпчүр улустуң бурунгу чанчылдарын, ырларын, оюннарын диригжидер, өнептередир, суртаалдаар сорулга-биле Эрзин Культура бажыңының чанында «Пөрээл» деп тыва улустуң хөгжүм хереселдериниң ансамблин тургускан. Ол ховар дээн оялга ансамбль бо чазын болган улустуң ырларының күүседикчилериниң «Декей-оо» республика көрүлдезиниге киришкеш, «Ырлажылы», «Тарлашкының кожаа ыры» деп улустуң ырларын күүседкеш, шаннадыг черии алган. Ында бот-тывынгыр композитор, артист Бригад Дүпчүрүнүң киирген үлүг улуг. Ынчанмайн канчаар, ол бо удаада башкы, дасдыныкчы, удуртукчу-дур.

3. КӨДЭЭ ШУЛУКЧУ

Шынап-ла, көдээ шулукчуның чогаадыкчы ажылынга база салым-чаяан херек болгай. Агитбригада бир-ле совхоз баар дээнде, ында мурнакчыларны мактаарда онзагай шулуктер, чепсетерни илередирде шоодуглуг, дузаашкынныг чогаалдар херек апаар. Оон ашкы, тускай чогааттынган сценарийлерге шулук чогаалы база негеттиниг келир. Хана солунар кылырда база уталаан үнер. Ол-ла бүгү ажылдарның чогаадыкчызы Бригад Дүпчүр-ле болгай. Оон чогааткан чамдык шулуктери республика солунарынга, «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга үнгүлээн. Оон ыкай кандыг-бир улуг эртемден, чогаалчы, культура ажылдакчызы азы суурнуң төлептиг, сураглыг кижилери хар харлаанда база ол шулук бижир. Ынчангаш Бригад көдээниң ёзугуг шулукчузу. Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы 50 хардан турда, улуг чогаалчыга ооң бижээн бир шулуу, тураскаалы бо:

Кыстың, оолдуң чүректерин
Кыймыныктаан ырларында,
Кызыл, кара томнарлыг,
Кылын, чуга номнарында
Кымныы дээнин мүндурлап
каан —
«Кызыл-Эник Кудажы»
дээн.
Кызыы угаан кыжырып
боор
Кызыл-Эник адынны сеи
Коля деп, Кызыл-оол деп
Кояланың солуваан сен.

Оон бир чогааткан ырызы «Балгазынның хадылары». Ол дугайын автор мынчаар бижээн:

Коллективте өөрүм-биле
Кожаландыр туруп алгаш,
«Балгазынның хадыларын»
Барган черге ырлап чор
мен.

Бо ыры-шулукте авторнуң бодунуң чогааткан чогаалынга чоргааралы көстүп келир. Төрүмелиден салым-чаяаныг чүрээнде мөнге шыгжал чоруур ол бөлүүн культура ажылдакчызының уран үүлге ачыхавыяазын бедин-биле үнелеп көргеш, 1975 чылда анаа «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан. Бир өвес Эрзин ортумак школазынче кире бээр болзувуеса, ында «Алдын холдуг кижи» деп албом бар. Ону Бригад Дүпчүрге тураскааткан. Бо уран талантылыг кижиниң овур-хевирин көргүзерин ораалдашкан 10 класстың өөреникчизи Чечена Нүрзеттин мындыг одуругларлыг шулуу бар:

Хөгжүм туткаш, ойнай
бээрге — композитор,
Хуулгаазын дашты тутса—
чонукчу боор,
Бийир, саазын тудуп алза—
чуруккчу-даа,
Бистиң ынак акыыстын
кылбазы чок.

Бичии кижиниң өттүр сеглээн сагыш-сеткилиниң илереллиге кым-даа каттыжар аппаар.

«Сенгилеи» деп чечен чогаал каттыжыышкыны Эрзин районга 1987 чылда тургустунган. Оон бээр оон ажылын Бригад Дүпчүр удуртуп келген. Ында хаара туттуган 30 ажыг кижиниң чогаалдарын сайгарып, удуртур деп чүве база берге, нарын ажыл. Чаа бижээн чогаалдарын олар Эрзин районуң бүтү суурларынга, бригада төптеринге, сут-бараан фермаларынга иомчуп, таныштырып турар. Каттыжыышкынның эки дээн чогаалдары республика солунларынга, «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга, тускай номнарга парлаттынып келген. Бо ажылда Бригад Дүпчүрүнүң үлүү база бар болдур ийин. Чоокта чаа Тываның литература хүннерин эрттирип, Эрзин районга Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинің даргазы Александр Даржай, республиканың ном үндүрер черинің редактору Антон Үержаа, хөгжүм-шин театрының чечен чогаал, кезээнин эргелекчизи Владимир Серен-оол, «Сылдысчыгаш» солуннуң ажылдакчызы Монгуш Доржу оларны элертип алгаш, ажыл-ишчилер, «Сенгилеи» каттыжыышкыны-биле ол ужураштырган. Анаа өөрүп четтиргенин, чогаалчылар илереткен. Ынчангаш көдээ шулукчуның кылыр ажылы-ла хөй.

4. ЧУРУККУ, УС-ШЕВЕР

Бригад Дүпчүр 1974 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чуруккулар эвилелиниң кежигүү. Чуруур, синлбир, чазанар ус-шеверби-ле ол өске мергежилдериндеи сурагжып турар. Оон өзүлдезиниге, салым-чаяанын илередириниге улуг орукту республиканың сураглыг чуруккуларынын бирээзи Сергей Кончукович Ланзы ажылып, деткип, мергежилин байыдып, арга-сүмени берген кижи-дир. Чурукку Дүпчүр Совет Эвилелиниге болгаш даштыкы чурттарга болгулаан 40 ажыг делгелгелерге бөгүнге чедир киржип келген. Оон дугайын «Москва медээзи» солунга «Дашта аялга», «Совет культура» солунга «Эрзиниң ус-шевери», «Алтайның шыны» солунга «Тыва даш чонукчузу» деп аттар-биле чуруккуның, ус-шеверниң чогаадыкчы ажылдарын чонга таныштырган. Оон чаган кылган ажылдарын совет болгаш даштыкы сеткүүлдерде хөйү-биле тыртырып, парлаан.

Өлүг даштардан диригжий берген «Тева», «Чаржып бар чылдар сарлыктар», «Улуг», «Кошкарларның үскүлежиҢ», «Азылан» болгаш өске-даа ажылдары Польшага, Чехословакиинга, ГДР-ге, ГФР-ге, Моолга чоокку чылдарда болгулаан делгелгелерге киришкен. Ол ышкаш оон хөй чылдарда дер-бүзүн теп, дүнкүн чок ажылдап турган даштан кылган ажылдары «Социалистиг Сибирь», «Совет Россия» деп көрүлде-делгелгелерге хөй удаа киришкени, эвзиниг шаннал-макталды эккелгени улуг челиишкин болбайн канчаар. Эрзин суурда Хову кудумчузунда чурттап олурар төрүмелиден ховар талантылыг кижиниң өг-бүлезинге киргеш, оон хүндүткелдиги, биче сеткилдиги, мөзүшынарының чаагайын шайлап оргаш магадаан мен ийин. Ол чамдык кижилер дег бодун тргдунар, өрү көрдүвер, мен дег талантылыг эвес деп эш-өөрүн куду көөр, туразы улгадыр, ийи арынныг эвес, чаңгыс сөстүг, улуг, бичии демей хүндүлээр мөзүшынарыбиле чонунга хүндүткелдиг. Оң кижи мындыг, деө кижи ындыг деп хопчу, адаргаачал кижилерге хөөнү чок. Ол бөдүүн кижи чогаадыкчы ажыл чок кайын орар чүве дээр силер. Үскүлежип бар чыдар ийи хуваны маны даштан чазаан орар чорду. Карак шилби-биле топтап көөрге, удазындан безин чиигге шыйыглар бар. Ону хөзиг-ле чазыптар болза, хайыраан ажыл үреллгени ол дээрзин ол чугаалаар чорду. Черле ынчан бистиң аравыста ховар дээн уран-шевер ындыг кижиниң чурттаң, ажылдап чоруурунга кижиниң сеткил-сагыжы чайгаар-ла өөрүп, чоргаарланып келир-дир.

Тыва национал хөгжүм хереселдериниң кылыкчыларының болгаш күүседикчилериниң «Ак-оолдуң игилиі» дээр көрүлде-конкурузунга база киришкен. Бот-тывынгыр артист, композитор, чурукку, даш чонукчузу, шулукчу, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң Чуруккулар эвилелиниң кежигүү Бригад Санчыевич Дүпчүр тыва кижилериниң арызыдан салым-чаяаныг, уран талантылыг кижилериниң биреэзи дээрзинге шуут-ла бүзүрээр, чоргааралар хөй. Ынчангаш оон чогаадыкчы ажылдары кижилериниң чүректериниге кезээле өөрүшкүнү шаннап чоруур.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: Бригад Дүпчүрнүң ажылдап орары.

Авторнуң тырттырган чуруу.

КАТТЫЖАР МЕН

Май 12-де № 110 «Шыңаа» парлаттынган Шангыр-оол Доржунуң «Арыг-нүүрүвүс арагага орнаваалы» деп үүлүн номчаашы, оон бодалларыгга бүрүн каттыжар мен. Экскурсиялап чораашы, эш-өөрүнүн, төрээн черинин, чоок кижилериниң ат-алдарын болдавайн, арага ижип, чурум үреп чорааны Мөнгүн-Тайга райпозунуң коллективи эвлок байдалга таварыштыган-дыр. Аттарын адаваайн барган-даа болза, бар-тээ, солунга парлаттынган болганда, ол кижилер база миниттеин чугаажок.

Эрткен чылдың төнчүзүнде Өөрүлеи 20 ажыг кижи база экскурсиялап чордувус. Арагалаар хамаанчок саныг каш хонук эрте бээрге, хараадан-чыг чорду. Салыглар кезип безин четтикпейн баар аан. Чүге дээрге хүнүн график сагыыр болгаш ындыг чүве. Төөгүлүг черлерин мага хандыр көрдувус. Эрмитажка, музейлерге, «Аврора» крейсерге, шивээлерге четтивис. Чүү дээр — солун-на чорду!

Нева хемниң кыдыында хоорайны дыка-ла соңуургаан бис. Чүге-ле ийик Москвадан артык кылдыр саная бис. Ленинградчылар бөдүүн болгаш ажык улус болду. Аныяктар ордузунга каш-ла хонук чурттаанывыс сагышка уттундурбас болуп артын калган.

Кандыг-даа нацияның кижилерин аңаа көрдувус. Биске Маадыр-хоорай Ленинградтың тулуг-суурунуң архитектура талазы-биле национал касталгазы эки-не чараш кылдыр көзүлген. Төөгүлүг черлерин камнаап, калагалап, реставрация ажылдарын ам-даа кылып турары бисти соңуургаткан.

Ол-ла үүлдерни карак-биле көргеш, бистиң Тывада өске кижилерге соңуургалып, көргүзүүкү дег үүлдер арттырып албаанывыска хомудап чордувус.

Экскурсоводтарның тайылбырын дыннап турганы, ленинградчыларның берге болгаш түреечиг эрткен оруун, дайын чылдарында көргүскен эрес-маадырлыг чоруктарын сеткилге кончуг чоок кылдыр хүлээп ап, билип алыр чорду. Ол чорун турган, ында өөредилге чериниде өөренип турар тыва студентилерге база ужурашкыладывыс.

Түс черниң телевидениелинден кежээки дамчыдылгаларны көрүп ап, ленинградчыларның хүн бүрүдеги амыдыралын хөөнү билип алдым. Бөлүүзүс цирке барып, солун көргүзүүлерни көргеи.

Чаңгыс хүннүң экскурсиязы үзүүтер дээрге сеткилге хомуанчыг апаар чорду. Чамаывыс ажы-төлүүге, чоок кижилериге белектер садып алыр хөөш үзүп-даа турдулар. Ажыы-биле чугаалаарга, арагалаар чай, аңаа сонуургал-даа чок болур чорду. Черле ынчаш, ырак, чоок-даа оруктарга арагалаары чараш эвес, шыланчыг болгаш чуттут чорук ышкажыл.

Эрткен чылын Азас чоруусуда чамдык ленинградтан келген кижилер «төннес, сарыын» шилде кудуп алган ижип чоруп турарын көөрге, эптек чорду. Хөзиг-ле черге чаныр алыр улус-тур бис ийин. Черле бодамчалыг чоруусуда кандыгыл?

Биче МОНГУШ.

Өөрү районнуң «Торгалыг» совхозта садыгжы.

ЧАЙЛАДЫР, КЫШТАДЫР ЧЕРИВИС ЧОК

Хамаарышкан министерствонуң удуртукчулары ону черле саадатпайн шинтпирлеп бээр ужурлуг

Бистиң турлаавыс Кызылдан 15 километр черде турар. Кол ажылывыс — дузалал ажылагыйын хөгжүдери. Тодаргайлаарга, хой, өшкү болгаш хаванны өстүрери, ол мышкаш могаа аймаан база. Баштай 50 хаванныг турдувус. Чоорту ону 2000 баш чедир өстүрдүвүс. Оон кырынга 1500 хой, өшкүнү база ажаап эгелединис. Ажылывыстың мындыг янзылыг чоорту сайзырап келгенинге ажылчыннар өөрүп турар бис. Ынчалзажок ажылывыска шаптыктап турар бир айтмыг бар. Ол чүл дээр болза, өстүрүп турарывыс 1500 хой, өшкүнү кыштадыр, чайладыр черлеривистиң чогу. Чижээлээргe, 1977 чылда «Совет Тыва», дараазында чылда «Тиилелге», оон соонда, «Эярбек», а 1990 чылда «Кара-Хаак» совхозтарның девискээрлеринге хөй акша үндүрүп турган; кажаалар тулуп алырывыска, үндүр сывырыптылар. Хей черге когаралга таварыштывыс. Хой, өшкү кыштадыр, чайладыр черлер чок, түрел тур бис. Бо бүгүнү Садыг министерствозунга чугаалап шаг болган. Кандыг-даа дуза чедирбес-тир. Моон, уржуундан шээр мал азыраары бергедеп турар. Ук ажыл-агый келир үеде хаванны 5000 баш, а шээр малды 3000 баш чедиреринг көрген. Амгы байдалывысты эде көрүп, үстүнде салдынган айтырыгны дарый шинтпирлевес чүве болза, шээр мал өстүрери нарыйдап турар.

Кызылдан 15 километр черде турарывысты үстүнде айыттым. Төптен мындыг чоок хиреевисте, радио-даа, телефон-даа орта ажыллавас. Бо четпестерни эдери-биле хооркүүскомга база харылзаа эргелелиннге чаңгыс эвес удаа чугаалап келдивис. Олар чүгле аазап каар мындыг. Чогум бүлүрүп турар ажылывыстың күрүнеге дузазы биче эвес. Хаванны болгаш шээр малды өстүргеш, күрүнеге база ниитизиң чемненилге черлеринге дужаап турар бис. Теплицага өстүрген ногаа аймаа база-ла олче баар. Чечектиң янзы-бүрү сорттарының өзүмнерин бедип сайгарып турар бис. Бо бүгү ажыллар аъш-чем программазын боттандырарынга үлүүвүс болур деп чүвени коллектив кежигүннери билип турар бис.

Дузалал ажыл-агыйында ажылчыннарның амыдыралчуртталгазын эки-жидер хемчеглер алдынып келген. Баштайгы чылында ийи чурттала бажыныг, он шаа ажылчыныг турдувус. Ам улуг суур апарып, чуттаңчы чону безин 240 кижи ажа берген. Хаван кажаалары механизастаттынган. Ажылчыннарның аъш-чем чиир, дыштанып өрээлдери бар. Телевизорну салып берген. Бо дузалал ажыл-агыйы эрткен чылга чедир орулга чок ажылдап турду. Оон 1989 чылда 148 муң рубль орулгалыг болдувус. Кирген орулга-биле беш аал чурттаар бажың тудуп турар. Оон кырынга ам база ийи дал чурттаар бажын немежир. Оран-бажың айтырыын эки-жидери-биле чергелештир, эмнелге пунктузу, кызыл-булун, ясли-сад база магазин чергелиг амыдыралга таарымчалыг черлерни бараалгаткан. Ол мышкаш эт ыштаар цехти, муң баш хаван кирер кажааны тудуп турар. Бо чылын ажылчыннарга столовая, чунар-бажын тудары көрдүнген. Эрткен чылын ийи кудукту каскан. Үеним негелдезн-биле ажылчыннарга таарымчалыг байдалды тургузарынче удуртукчуларывыс сагыш салып турары биске өөрүнчүг-дүр.

Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң дузалал ажыл-агыйында чедер, четпес айтырыгларны каксы танышырарга мындыг-дыр. Ажылчыннарның шээр малды чайладыр болгаш кыштадыр черлерни үзе шинтпирлеп бээрин негеп турары — эң-не кол айтырыгның бирээзи дээрзин маңа катап чугаалаайн. Ону хамаарышкан министерствонуң удуртукчулары черле саадатпайн шинтпирлежип бээринге идегеп каайн.

Борис ЛАМА.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

ҮЕ-БИЛЕ ҮННЕЖИЛГЕ

Чечен чогаалдың нарын арганларын тып, үе-биле дериге базып орар аныяк авторлар бисте арбыдап турар. Оларның кол даяныр аргазы — амыдырал, а амыдырал — демисел.

«Тувинская правда» солунның редакциязының чанында «Исток» деп чечен чогаал каттыжышкынының кежигүнү Евгений Антуфьев шулуктериниң ийиги чыындызын «Айылдыг зона» деп ат-биле чырыкче үндүрген.

«Айылдыг зона» — чүгле тенниг дузак артында херектеннер дугайы эвес, а хай-халаптыг шоичактыг азы бузут-буруунуң үнүп кээр чылдагаанын чечен өстүн чурулгазыбиле ойзу аарак сойгалааны болур. Буян биле бузут кажан-даа эптешпезиниң баажызын аныяк автор ылавылаан, ындыг үгаангыр болаашкыннар сиңген шулуктерге «Шиттекел», «Логика», «Зал», «Бо дуне», «Хөлеге», «Кортукпай», «Ис», «Кежээ», «Нүгүл», «Ыдыктыг», «Чагаа», «Ийи чалгын», «Кылаштар», «Ыры» болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

Бистиң совет үеде тайып ушкаш, ыяап-ла даянып турарының магадылалы — эде кижизидилге дээрзин илергейлээн аныяк шулукчүнүң чаа ному угаан-медерелге дээштиг.

Беш муң кезек тиражтыг үнген чыынды номну аныяк чурукчу Владимир Донгак аян-көрүштүг кылдыр чуруп каастааны өөрүнчүг.

Сандан САНДЮ.

Чалыы назын

СУГНУ КАЙЫЫН АЛЫРЫЛ?

«Найырал» совхоз улуг хемчээлдиг мал каларар одар-белчиирин чидирип, сугга алыскан ажыл агыйларның бирээзинге хамааржыр. Черле ынчаш,мында девискээр айтырыы бергедеп турар.

Бош-Даг ховузу тараа элбек үнер дүжүткүр шөл турган дээрзинге моон мурнунда «Шыңга» үнген Р. Хунай-оолдуң материалынга каттыжар мен.

Мен бичии турумда ада-нем аңаа тараа тарып өстүрүп, ажаап ап турар чүве. Ону бодааргa, Бош-Даг бугазын арат-тар боттары кылган хире. Оон соонда МЧАЭ, колхоз апарганда бедин ону ажыглап турган.

Колхоз турар үеде Бош-Даг ховузунга буга уннарынга үнген талдар аразынга кодан хой-даа кире берзе, көзүлбейн баар деп хөөрем чокка чугаалап болур. Шала сөөлүредир кур черлер көвүдээш чүве ийикпе азы хөрзүн ирээн дээш кагганы ол чүве ийикпе, Бош-Даг бугазы кадынган. Буга уну үрелген. Аңаа чыткан даштарны тудуг материалдары кылдыр база ажыглап каапкан.

Ам ону катап кылып алырынга чаңгыс Т-150 трактор күш четпес. Аңаа хөй кижи күүү, дагны одуртур салыр чоон хоолайлар, цемент дээш дыка хөй чарыгдал негеттинер деп билир мен. Хамык ужур ону кылып алырының бергезинде эвес, а Бош-Даг бугазынче кайыын суг алырыл деп айтырыг тургустунуп кээр. Шынында, олче баар суг чүгле чаңгыс Чаа-Хөл суу-ла болгай.

Чаа-Хөл суун бо хүннерде «Ак-Туруг» совхозтуң Улуг-Ховуу, Аймыырлыг, «Найырал» совхозтуң Терезин бригадаларының суггаттыг шөлдеринге үлей бээрге-ле, суг четпейн баардыр. Бисте, Терезинде безин 1143 гектар суггаттыг шөл бар. Оон 343 гектарынга суг чедишпейн турар. Хөй дүжүттү хайырлап келген Бош-Даг бугазынче сугну кайыын алырыл?

Уйнук-оол ХОВАЛЫГ.

РЕДАКЦИЯДАН: Чоокта чаа «Шын» солунга күшажылдың болгаш партияның хоочуну Р. Хунай-оолдуң бир чагаазы үнген. Аңаа шаандагы Бош-Даг бугазын катап аштап, каскаш, оон ачызы-биле «Найырал» совхоз хей черин суггарып ап болур дээрзин бижээн. Аңаа харыы кылдыр ук ажыл-агыйның гидротехниги У. Ховалыгның материалын үстүнде парладывыс. Солунга үнген материалга хамаарыштыр шак мындыг тайылбырлар — далагалзаашкын азы чөпсүнүүшкүн кээрге, черле өөрүнчүг-дүр.

Хоочун кижиниң саналын деткивишаан, автор мында бир чүүлге далагалзап турар-дыр: арык-буганы казып-даа аарга, суг чедишпес. Ол черни билир өске улустуң саналы кандыгыл?

ОТТУУШКУН БҮДҮҮЗҮНДЕ

Чечен чугаа

(Эгези №№ 131, 132, 140, 142 «Шында»).

Ийи-даа неделя эрткен, Севил Кызылда аваазынче чедип чадаан. Серен угбай, Сергей үжелээ, оларның эптешкении «чуп», арагалап туруп бергеннер. Севил ол хүннерде ажылынга безин эвээш көстүр апарган.

Ол хүннерде чок дээн аар согуг Севилди манап турган. Чедип чадап турда-ла, аваазы чок апарган деп сөс чедип келген. Оон карактарынга чербойдус карангылап, дүн дүшкен-биле дөмей болган. Ол чеже-даа аваазының аар аарын эмчи талазы-биле билир чораан бол, оон чурттаргазының төне бээринге бичиндаа белен эвес чораан. Баштай бүзүрээри безин берге болган. Назынының иштинде оон хостуг чурттап, өөренип, ынакшып, өглеп, божуп чорааны — аваазының хаяа дег ачызы дээрзин ам хенертен билипкен. Аваазы дириг чорда, ол зиаа могаттынып, харын-даа ону артыктап, ол чокка-даа бүгү-ле эки чүве оон чуртталгазынга төнмес ышкаш, мелегей бодап чорааның ам сактып келген.

Бергелери аваазы оон-биле кады чүктежип чорда, аңаа чиик турбайн канчаар. Ол оон чүү-даа чажырбас таңчылыбиле, аваазының дыжын камнаар байтыгай, харын чок-бар хомудалын то каап алгаш, бодунуң сеткилин ажыдып ап чораан. А ол, бодунуң аарының човуланындан аңгыда, оон чуртталгазының бачыдын база үлежир ужурга таваржып, ындыг байдал оон төнчүзүн чоокшуладырынга идиг болганы магатчок. Бо-ла бүгү Севилдин бажынга харыгда кирип, ажыг бачыттын карак чажы-биле кады, хомудалдын аар човууру алгы-биле хөректен үнүп турган. Чүгле ам кээп, аваазының баарынга буруузун бодап, оон сөөлгү сөстерин дыннап албаанынга, аңаа бодунун чылыг-чымчак сөстерин, ажаалдазын чедирбээнинге, оон сеткилин шыдажыр аргажок аарышкы долуп келгеп.

...Чер-делегейде иелерге чеже-даа хөй кайгамчык сөс тураскааткан болзажок, чүге черле ажы-төлге, кады чурттап келген эшке өөредилге болбазыл? Чүге черле өске кижиниң човуланын чаржыып, оон чидирин ботка хемчээл, иелериисче өске сеткил-биле көрүп, ону чидирбес дээш камнап, хайгааравас бис? Бистиң тыва чон, ада-иевиске ызыгуур бурунгудан укуг хүндүлээр чоржук бис. Бистиң салгалдың аваларывыс, эртем-биле чок, өглерин ээлеп чораан-даа бол, сеткилиниң быжыг туружу, арыы-биле, ада-өгбе чанчылдарынга бердингени-биле хайгамчык дириг үлегер-чижектер болуп чораан болгай. Олар арага-дары ишпес чораан. Ам бистер, ада-өгбе чанчылдарывыс чидиргенивистен бо бах човуланга иелеривисти таварыштырып чоруурувус бо эвесле? Сен иенче ам кандыг көрүүр-дүр сен, сенээ база ажы-төлүң ындыг болбас бе?

Иелерниң сөөлгү йөрээлиниң бүтпези хомуданчыг. Ол йөрээлдин бүдери база арткан ажы-төлдүң туружундан хамааржыр эвесле. Чоннуң үлегер-домаа бар: «Ада көрбээнин — оглу көөр, ие көрбээнин—кызы көөр». Чүгле экини бе, азы бакты көөр бе деп чүвени кым-даа баш бурунгаар билбес.

Чыллар эрткен. Аваазының мөчээни чылдан соңгаар чуртталгазын Севил орта сактып шыдавас. Ол чылларын сактыышкынары үзүк, кезек болгаш биеэги чылдар дег дески тудуш, уткалыг черле болбас. Оон бир чылдагааны арага тудуп чипкен бакыраан угааны болзажок, сактырга-даа, ында уткалыг, аяныг чүве чок...

...Севил биле Сергей ийи гитаралааш, ырлаарынга кончуг ынак улус. Олар ырлажы бээрге, шыиап-ла, дыңнаксанчыг, сеткилге дээптер. Суур чону оларны өг-бүле байырлалынга, шайлалгага бо-ла чалаар. Оон черле элээр келбестер. Чамдыкта аалларга ужун хонары база чанчыл апарган. Олар бичии уруу Күзелди чайгаар-ла Долгарның хирези-биле азыралынга колдадыр арттырып каар апарган. Долгар биле Күзелге кожазы Раиса Петровна дузалажып турган. Ол Севилди ыяттыр сургап, көгүдүп, тутчуп-даа чөгели төнген. Ол Севилдиң аваазының чок апарганын кымдан-даа артык ажыг-шүжүглүг хомудаан. Ол эжиннден үр-даа эрттир чурттаваан. Бир чыл эрткенде чок апарган.

А Севил биле Сергей боттарының бажынынга-даа арагалаары аваа-ла бир чанчыл болган. Арагалаашкыдан оларның кыржып, тутчуру-даа келгеен. Севилдин арны-даа үргүлүү кара-көк чоруур болган.

Бир ындыг чогуш соонда, ара божаан. Оозу өлүг болган. Оларга ам арага садып ижер акша-даа чедишпестеен. Ындыг берге үеде Долгар онгу класс доозун шыдаваан, школазын каапкаш, салгыкке нянлан ажылдай берген. Ол дүүмазы Күзелге-ле өстүрүп алырын бодап бергеен. Севил эмнелге черинге ажылдаар эргезинден удаваанда дүжүртүп алган. Ол ажыллап турганы эмчи пунктузунуң спиртин Сергей иелээ ижип туруп бээрге, аңаа өрт болгаш, аргажок-та черден боттары олбээн. Севилдиң арнының чартыы ынчан аңаа өрттенгеш, коргунчуг сорбулар артып калганы ол. Арага садып ижер, аштап өлбес, чем садар акша тывар дээш, каяа-даа ажылдаан. Арагалаар дээш база-ла үндүртүп алырлар. Ол чылларда Севил бодуу безин ужурун улуг угаавайн, ийи божаан. Ийиги кызының угааны багай болган, оглунуң буттары шимчевес төрүттүнген. Ам бодап көөрге, ол үеде, божаанының дузаламчы акшазынга чурттаарын бодааш, ажы-төлүн кандыг болурун-даа улуг хөрекке албаан хевирлиг. Ол үеде арагадан өске чүве ону бичиндаа сонуургатпас апарган турган. Оларның ада-не эргезин казааш, бичии чаштарын четпес үруглар ажаар черже чорудупкан болгаш боттарын Красноярскиже ажылдап-эмнедир черже чорударын суд шинтпирлээн.

Красноярскиге ийи чыл эмнеткеш, Севил сегээн. Бүдүн чартык чыл бурунгаар суурунга көстүп келген. Эмнедип турган черинте ол хлеб быжырып өөренип алган болгаш, суурга келгеш, ол-ла ажыл аайы-биле кызымак ажылдап кирипкен. Сергей ол олчаан ижери хевээр, чүгле өске ижер калай-биле коштажып алгаш чоруй барган. Оон сураа чашпан-оът-даа тыртар апарган дээр. Оларның оруу ам-на ээлбес кылдыр чарылган. Севилдин кадыкшылы-даа аргажок болган, хамык-ла сөөкдаяа аарыыр, чүрээ база дүнелерде дүргелээр апарган. А баш аарыы, уттундуруучалы оон бир чарылбас хилинчээ болган. Ындыг-даа бол чедип келгеш-ле, дүргеп үруглары чыын алырын бодап, шимченин эгелээн.

Эң-не берге чүве—улуг уруу Күзел-биле тайылбыр болган. Ол ону авай дээр-даа хөөнүү чок, баштай каржы хүлээп алган. Ол чаш назынында чок дээн берге хилинчек көрген дуцмаларын кээргээри, сактыры кедергей чораан. Оларның ээп кээрин дыннаваш-ла, ол аваазы-биле кады чурттаарынга чөпшээрешкен. Ам-даа болза, ол күзээн үеинде үгбазы сугже чоруй баар, аваазының сөзүн ол шоолуг тоовас, чамдыкта каржы-хажагай апаар. Севил уруузун чаның ажок-ла шыдажып эртер, оон иштин билип алыксаар. Күзел бо чылын онгу класс доозкаш, Кызылдың башкы институдунче кирер экзаменнерин дужаап дурааннажып тургаш, кайда аныяктар чыылганын эскерип, догере аалдардан аңаа чыглып кээр апарганнар. Эр улус чаңгыс дем-биле аңаа эт-сеп хылчы бээрге хөрээжеи улус Күзелдиң эштериниге даараан тыва хевин көрүп көргүзерлер. Олары ону чураан, тыртырган-даа.

Севил оларны көргеш, бодунуң чуртталгазының куруг, утка чок эрткенинге хомудаары хүн тудум улгадып барган.

Ам бо тей кырында турган уруун көрүп олурарга, ашкан хүн хереллинде оон арны бирле оизагай бодаа-биле иштиндеп чыыттынып турган дег болган. Ол бодунга улуг уткалыг чугаа кылыр дээнин иенин сеткилиниде билип, оон коргар чаңчылы-биле сестип, дидим эвес көрүп орган. Күзел олче көрүнмейн-даа, хенертен чугаалаан: «Дыннадың бе, авай, арагачылар-биле кам-хайыра чок демиселлр чарлаан доктаал үнген-дир. Ам-на шуут мээн сеткилим ханды. Бистиң аныяктар болүү эрткен чылдан бээр, боттарывыс арагалаашкын-биле демисел эгелээн бис. Чүгле шоолуг деткимче чок турдувус. Бистиң суурда аныяктар улуг кезин ижер-дир. Одарның аксы-дылы безин хөй сөс билбес. Чугаазы-ла «ижер», «танцылаар», өске солун иом, сеткүүл-даа билбес. Бодувусту тыва чогаалчылар, артистер аттары хамаанчок, чурттар ады, кайда чүү болуп турарын безин билбес».

Аваазы уруунун арага ижер улусту шуут көрүп албазын билир... Школа доосканда, оон чаңгыс классчылары Кара-Хөлге каш хонук дыштанып чаңчыл-биле, аңаа баргаш, оолдар арагалаан, хөлдүн эвээжей берген каш кужун хоюур боолап, шимээн үндүрген деп суурга чугаа тарай берген. Күзел бодунун каш чыл нейырадашкан эжи оолду кам чокка часкапкаш, чааскан тайга ужыр кылаштап чаңып келгенчи аваазы билир. Күзел оон соонда ол оолду шергже безин удеваан, көөр хонуу чок болган. Каш хүн улаштыр оозу ыыт чок даниы атсы бажың чанынга олура хонгаш, ол оларда Күзелдин ону өөшээрин маная чалаш, томаарый берген олчаан шергже чорупкан. Ону удээн төөлдери арага сыгап чадап каан деп суураг үнген.

Шеригдеп оон Күзелге ынакшылы-даа, хүндүткелиндаа улгаткан чагаазы келген. Күзелдиң хөлденчек карактары өөрүшкүүг хүлүмзуруп турганын аваазы ам сагыыган.

Чимиса АРАТ.
Анна АРАТ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың уран чүүл училищезин 1990-1991 өөредилге чылында дараазында салбырларга сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

1. Дирижер—ниити ырнын.
2. Улустун хөгжүм херекселлериниң (баян, аккордеон, домра, лошпуулуур, гитара, ятха, бызаанчы, балалайка).
3. Үрер хөгжүм херекселлери (кларнет, труба, тромбон, саксофон, гобой, флейта)
4. Фортепиано
5. Вокалдын (ырлаарының).
6. Музыка теориязының
7. Клуб салбырының (улустун хөгжүм херекселлери, хореография)
8. Чурулга салбыры
9. Библиотека салбыры

Өөренирининг хуусаазы: музыка салбырынга — 4 чыл, чурулга салбырынга — 5 чыл, клуб салбырынга — 4 чыл, библиотека салбырынга — 3 чыл.

Училищеге 30 харга чедир кижилерни хүлээп алыр. Музыка база клуб салбырларынга музыкага билиин хынаар; музыканы дыннаары, ритм, үнү; чурулга салбырынга оон мурнунда чуруп турган чуруу, уран чурулга, композиция талазы-биле ажыллары херек. Шупту мергежилдер аайы-биле киреррер-биле беседалажыр.

Сес класс доосканнар мергежилгге, орус дылга азы тыва дылга (диктант), орус дылга база литературага (аас-биле) экзамен дужаар. Ортумак школа доосканнар мергежилиниң аайы-биле, орус дылга база литературага (чогаалдыг азы элертиг), ССРЭ төөгүзү (аас-биле) дужаар.

Киреринин экзаменнери бо чылдың июль 6-дан ниити чурум өзүгаар болур. Кичээлдер сентябрь 1-де эгелээр. Стипендияны ниити чурум өзүгаар тыпсыр. Училищеге чаагайжылды туттунган ниити чурталга чери бар.

Директорнуң адынга билдириишкинге дараазында документилерни кожар: аттестат, сес класс доосканының хереченели (болуп), №086 майыктың эмчи шыизылгазы (чурттап турар черинден бергеен), күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге, 3Х4 см хемчээлдиг дөрт фото-чурук, өг-бүле байдалының дугайында шызылга. Училищеге келгеш, төрүттүнгеен дугайында хереченелин, паспортун, шериг биледин, келдириишкин хереченелин дужаар.

Училищенин адреси: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2.**

• • •

1990 чылдың июнь 1-ден август 20-ге чедир № 11 профессионал-техниктиг училище ортумак школа доосканнарны дараазында мергежилдерге өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур:

1. Радиотехниканы.
2. Электри четкилери болгаш электри дериглеринге электромонтажникхтер.
3. Кино механиктери.

Айыттынган мергежилдерге документилерни дараазында адреске хүлээп ал турар: Кочетов кудумчузу, бажың 141.

4. Чиик платьелер даараныкчылары.
5. Даштыкы хептер даараныкчылары.
6. Даштыкы хептер быжыкчылары.
7. Даараныкчы мотористер (чүгле хоорайда киир бижиттеннерни) (долу эвес ортумак эртемниглерни).

Айыттынган мергежилдерге дараазында адреске документилерни хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Пальмбах кудумчузу, бажың 27.

Шупту мергежилдерге өөренирининг хуусаазы 1 чыл.

Училищеге өөренирлерни үлетпүр будуруулгелеринин, киноночеткилериниң, районнуң амыдырал хандырылга комбинаттарының, амыдырал хандырылга бажыннарының, ательелериниң болгаш кооперативтериниң чоруткан бижиктери-биле хүлээп алыр.

Училищеге киреррде чугула документилерге: биллириишкин, ортумак эртемниң дугайында аттестат, чоруткан бижин, эмчи шызылгазы, 3х4 см хемчээлдиг алды чурук, өг-бүлезиниң дугайында шызылга, чурттап турар черинден шызылга, паспорт болгаш шериг биледин боду көргүзер. Документилерни июнь 18-тен август 25-ке чедир хүлээп алыр. Хүлээп алырының беседалажыышкыны август 2-ден август 29-ка чедир болур.

• • •

Тыва АССР-ниң Харылзааның будуруулге-техниктиг эргелели Новосибирскиниң болгаш Улан-Удэнин харылзааның электротехникумунга дараазында мергежилдерге өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур: автоматтыг электри харылзаа, хөй каналдыг электри харылзаа, почта харылзаазы, радио харылзаа болгаш радио дамчыдылга. Сес чыл школазын доосканнарны хүлээп алыр. Биллириишкиннерни июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Киреринин шылгалдалары 1990 чылдың август 1-ден эгелээр.

Документилерни болгаш киреринин шылгалдаларын дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 53, Тыва АССР-ниң Харылзааның будуруулге-техниктиг эргелели, кадр килдизи, телефоннары: 2-48-12.

• • •

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курс комбинады 1990 чылдың июль 1-ге чедир «Е» категориянын чолаачылар бөлүүнге өөреникчилер чыылдазын чарлап тур.

Келир адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 1 «Б», телефоннары: 6-13-94.

Телевидение

ИЮНЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 С. Кржижановскийниң салымчолунуң дугайында. 9.15 — 10.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 12.30 — 13.10 «Ye». 16.30 «Ye». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 19.15 Уруглар шагы. 20.15 Концерт. 20.45 «Бай, ядамык...» Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Коллаж. 22.35 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.55 Камера делегейже көрүп тур. 23.55—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 9.00 Уруглар-ла фильм. «Арабела». 2-ги сериязы. 10.15— 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Салгынчыгаш». Школачыларның чайгы дыштанылгазы. «Тиилелге» совхозтан чалаалга. 19.10 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. Берге кыш соонда Суклактың мал ажылдыглары. «Тывада уруглар литературазының нарын айтырыглары». «ИХМ-ниң парлалга төвү дыннадып тур». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлаалдар, реклама «Ада-нелерниң кичээнгейинге».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 21.00 Туркмен ССР-ниң улустун артизи М. Фараджевениң фильм-концерти. 21.20 Шулукчу Н. Е. Палкиннің чогаалыкчы ажылынын дугайында. 22.00 «Ye». 22.30— 23.50 «Фараджа». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы (Польша).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Бичии концерт. 17.10 «Үеним судалы-90». «Бис болгаш экономика». 17.55 Коллаж. 18.00 Узбек ССР-ниң Күртелерадиозу. «Наманганның төөгүзү ышкаш эвес». Ташкентиден дамчыдылга. 18.30 Сибирьниң экономиктиг нарын айтырыглары чаа арга-биле шинтпирлээрінин дугайында барымдаалыг фильм. 19.00 Теннис. Умибдон маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Соль Чжук Хва» 9.30, 11.30, 13.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Опасные гастроли» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Остров лебедей» 9.00, «Кавказская пленница» 10.50, 21.10, «Лето в раковине» (2 сериялыг) 12.30, «Кодекс молчания» (2 сериялыг) 15.40, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Баловень судьбы» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Без единой улики» (США) 15.00, 17.30, «Конец сезона мороженого» 17.20 шактарда.

• • •

Суг-Аксының ортумак школазын 1970 чылда доосканнарны бо чылдың июль 7-де эртеңгинин 10 шакта Суг-Аксының школазынга келирин чалап тур.

— Чаңгыс классчылары.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет түрүүзү — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ оңулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн Зарганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 эка.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле куруне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажын № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 438. ТС—01015.